

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**IUSTINUS MARTYR'İN BİRİNCİ APOLOGIA'SI
KAPSAMINDA PAGAN DÜŞÜNCE**

MERT AYSOYSAL

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. ZAFER DUYGU

İSTANBUL, 2021

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**IUSTINUS MARTYR'İN BİRİNCİ APOLOGIA'SI
KAPSAMINDA PAGAN DÜŞÜNCE**

MERT AYSOYSAL

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. ZAFER DUYGU

İSTANBUL, 2021

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Din Bilimleri alanında Yüksek Lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad	Kanaati	İmza
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı:

İmza

ÖZ

IUSTINUS MARTYR'İN BİRİNCİ APOLOGIA'SI KAPSAMINDA PAGAN DÜŞÜNCE

Aysoysal, Mert

Din Bilimleri Yüksek Lisans Programı

Öğrenci Numarası: 194016007

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-8356-0067

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10423700

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Üyesi Zafer Duygu

Eylül 2021, 77 sayfa

Bu tez, 2'nci yüzyılın önde gelen kilise babalarından Iustinus Martyr'in (y.100-y.165) pagan inanç sistemini ele alış biçimini ve bu inanç sistemine karşı argümanlarını, onun **Birinci Apologia** isimli eseri özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Teorik çerçeve kapsamında çalışma üç ana bölüm altında sınıflandırılmıştır. Birinci bölüm, "Bir Kilise Babası olarak Iustinus Martyr" ismini taşımakta olup, burada, Iustinus Martyr'in yaşamına dair bilgi verilmiş ve onun Hıristiyanlığı benimseme süreci görece detaylandırılmıştır. İkinci bölüm, "Apologia'nın Tanımı ve Önemi" başlığını taşımakta olup "apologia" ve "apolojist" gibi kavramları tanımlama ve bunların literatürdeki kullanımlarını okura aktarma amacı ve ayrıca apologia türünün önemini vurgulama hedefi öncelenmektedir. Üçüncü ana kısım, "Iustinus Martyr'in Birinci Apologia Eserinde Paganizmi Ele Alışı ve Ona Yönelik Eleştirileri" başlığını taşımaktadır. Bu kısım, başlıktan da anlaşılacağı üzere tezin odak noktasını oluşturmaktadır. Bu itibarla burada, Iustinus'un Birinci Apologia'sında paganizmin ele alınış biçimi esas iskeleti oluşturmak kaydıyla beş ayrı kısım yer almaktadır. İlk kısımda, Iustinus Martyr'in, pagan inanç sistemindeki tanrı anlayışı hakkındaki eleştirileri ele alınacaktır; ayrıca, onun, pagan tanrıları ile iblisleri mukayese eden satırları ve pagan halkın bu tanrılara yönelik ibadetlerine ilişkin analizleri incelenecektir. İkinci kısımda, Iustinus Martyr'in başta Pagan filozof Platōn olmak üzere filozofları, felsefeyi ve **logos** kavramını ele alışını üzerine durulacaktır. Logos

kavramı, yazarın İsa Mesih'i "logos'un vücuda gelmiş hâli" olarak tanımlamasından dolayı ayrıca önemlidir. Üçüncü kısımda, Iustinus Martyr'in, Hristiyanların, Roma İmparatorluğu'nun siyasi otoritesine başkaldırma gibi bir niyete sahip olmadıklarına dair görüşleri yer bulacaktır. Dördüncü kısımda, Iustinus Martyr'in Paganların adalet anlayışından ve konu Hristiyanlık olunca Paganların sergilediğini öne sürdüğü tutumlardan yakınması yer alacaktır. Beşinci ve son kısımda ise Iustinus Martyr'in, Iuppiter'in oğulları, Mercurius, Perseus ve Asklepios gibi pagan karakterler üzerinden Hristiyanlık ile Paganizm arasındaki etkileşime dikkat çeken satırları analiz edilecektir. Sonuç itibariyle, tez çalışmamız, Roma Dünyası'nda 2'nci yüzyılda Paganizm'in ne olduğuna ya da nasıl anlaşıldığına dair Hristiyan bakış açısını yansıtan söz konusu esere yönelik bir incelemedir.

Anahtar Kelimeler: Apologia, Adalet, Felsefe, Hristiyanlık, Logos, Paganizm.

ABSTRACT

THE PAGAN THOUGHT IN THE IUSTINUS MARTYR'S FIRST APOLOGY

Aysoysal, Mert

MA in Religious Studies

Student ID: 194016007

Open Researcher and Contributor ID (ORCID): 0000-0002-8356-0067

National Thesis Center Reference Number: 10423700

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Zafer Duygu

September 2021, 77 Pages

This thesis aims to examine the way Iustinus Martyr (c.100-c.165), one of the leading church fathers of the 2nd century, approached the pagan belief system and his arguments against this belief system, in his work titled First Apologia. Within the theoretical framework, the study is classified under three main sections. The first chapter is titled "Justinus Martyr as a Church Father", where information about the life of Justinus Martyr is given and his conversion to Christianity is relatively detailed. The second chapter is titled "Definition and Importance of Apologia" and aims to define concepts such as "apologia" and "apologist" and to convey their use in the literature to the reader, as well as to emphasize the importance of the type of apologia. The third main part is titled "Iustinus Martyr's Treatment of Paganism in His First Apologia and His Criticisms". As the title suggests, this part is the focus of the thesis. In this respect, there are five separate parts here, provided that the way paganism is handled in the First Apologia of Iustinus forms the main point. In the first part, Iustinus Martyr's criticisms about the understanding of god in the pagan belief system will be discussed; In addition, his lines comparing pagan gods and demons and his analysis of the pagan people's worship of these gods will be examined. In the second part, Iustinus Martyr's handling of philosophers, philosophy and the concept of logos, especially the Pagan philosopher Platōn, will be emphasized. The concept of logos is also important because the author describes Jesus Christ as "the incarnation of logos". In the third part, Iustinus Martyr's views that Christians did not have any intention of rebelling against the political authority of the Roman Empire will take place. In the fourth part, Iustinus

Martyr's complaint about the Pagans' understanding of justice and the attitudes he claims to be exhibited by the Pagans when it comes to Christianity will take place. In the fifth and last part, the lines of Iustinus Martyr that draw attention to the interaction between Christianity and Paganism through pagan characters such as the sons of Iuppiter, Mercurius, Perseus and Asklepios will be analyzed. As a result, our thesis is an examination of the work in question, which reflects the Christian perspective on what Paganism was or how it was understood in the Roman World in the 2nd century.

Keywords: Apologia, Justice, Philosophy, Christianity, Logos, Paganism.

İTHAF

Yürüdüğüm yolda ilerlememi sağlayacak gücü aldığım değerli, canım anneme ve yolumu daimî ışığıyla aydınlatan hocam, Ömer Faruk HARMAN'a...

TEŞEKKÜR

Bu araştırma için beni yönlendiren, karşılaştığım zorlukları bilgi ve tecrübesi ile aşmamı sağlayan, zamanını en detay konular için dâhi ayırmaktan bir an olsun çekinmeyen, çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Zafer Duygu'ya teőekkürlerimi sunarım. Araştırmanın yürütülmesinde maddi ve manevi yardımlarını gördüğüm İbn Haldun Üniversitesi Mütevelli Heyeti'ne, İş Dünyası Vakfı'na, Yeni Dünya Vakfı'na teşekkür ederim. Kitaplar göndererek çalışmalarına gönüllü destek olan Kutsal Kitap ekibine teşekkür ederim. Başta Leyla Kuşaslan olmak üzere yanımda olup desteğini esirgemeyen herkese en içten minnetlerimi arz ederim.

Mert AYSOYSAL

İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT	vi
İTHAF	viii
TEŞEKKÜR.....	ix
İÇİNDEKİLER	x
SEMBOLLER VE KISALTMALAR.....	xii
BÖLÜM I GİRİŞ.....	1
1.1. Tezin Sınırlılıkları	1
1.1.1. Tezin Kronolojik Sınırlılıkları	1
1.1.2. Tezin Coğrafi Sınırlılıkları.....	1
1.1.3. Tezin Siyasi Açıdan Sınırlılıkları.....	1
1.1.4. Tezin Dini Açıdan Sınırlılıkları	2
1.2. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar	2
BÖLÜM II BİR KİLİSE BABASI OLARAK IUSTINUS MARTYR	4
2.1. “Kilise Babaları” Kimlerdir?.....	4
2.2. Iustinus Martyr’in Yaşamı ve Entelektüel Kişiliği	6
2.3.1. Iustinus Martyr’in Yaşadığı Dönemde Pagan İnanç Sistemi ve Hristiyanlık ile Etkileşimleri.....	12
2.3.2. Roma Devleti’nde Yahudilik	25
2.3.3. Roma Devleti’nde Hristiyanlık	29
2.3.3.1. Roma İmparatorluğu’nun Hristiyanlığa ve Hristiyanlara Yaklaşımı	33
BÖLÜM III APOLOGIA’NIN TANIMI ve ÖNEMİ	44
3.1. Apologia’nın Tanımı.....	44
3.2. Apologia’nın Önemi	47
BÖLÜM IV IUSTINUS MARTYR’İN BİRİNCİ APOLOGIA ESERİNDE PAGANİZMİ ELE ALIŞI VE ONA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ.....	51
4.1. Iustinus Martyr’e Göre Pagan Tanrı Anlayışı, İblisler ve Pagan İbadetleri..	52
4.2. Felsefeye Dair	58
4.3. Roma İmparatorluğu’nun Otoritesini Tanımaya Dair.....	60

4.4. Roma İmparatorluğu'ndaki Adalet Sistemine Dair.....	62
4.5. Öte Dünya Anlayışına Dair.....	65
BÖLÜM V SONUÇLAR	67
REFERANSLAR.....	69
ÖZGEÇMİŞ.....	77

SEMBOLLER VE KISALTMALAR

bkz.	:	bakınız
Hom	:	Homeros
I. Apol.:		Birinci Apologia
I. Tim.	:	Birinci Timoteos
Il.	:	İlyada
Luk.	:	Luka
Mar.	:	Markos
Mat.	:	Matta
MÖ	:	Milattan Önce
MS ¹	:	Milattan Sonra
y.	:	yaklaşık

¹ Doğumu ve ölümü milattan sonra olan kişiler için ilgili kısaltma kullanılmamıştır.

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Tezin Sınırlılıkları

Çalışma, Iustinus Martyr'e aidiyeti kesin olan **Birinci Apologia** eserinde, Iustinus Martyr'in, pagan inanç sistemine ve Romalı paganlara karşı öne sürdüğü argümanlar ile Iustinus'un, bu argümanları, pagan tanrı anlayışı, yönetimi, adaleti ve genel olarak felsefe kapsamında ele almasıyla sınırlıdır. Iustinus Martyr'in görüşlerine dair, bilim insanlarının fikir ve çalışmaları da teze dahil edilmiştir. Ayrıca tezin müellifi, Iustinus'un görüşlerine yönelik kendi çıkarımlarını, yine bilimsel kaynaklar ışığında belirtmiştir.

1.1.1. Tezin Kronolojik Sınırlılıkları

Çalışmamızda kendisinden bahsettiğimiz Iustinus Martyr, MS 2. yy'da yaşamıştır. Çalışmamızın odak noktası bu zaman dilimidir. Fakat söz konusu zaman diliminin, paganizm ve Hristiyanlık etkileşiminde adeta bir başlangıç zamanı olması nedeniyle, tezin tarihi boyutunu çok yönlü inceleyebilmek adına, ele alınan konular ekseninde Erken Tunç Çağı ve Geç Antikçağ arasında farklı zaman dilimleri teze dahil edilmiştir.

1.1.2. Tezin Coğrafi Sınırlılıkları

Çalışmamızda, coğrafi sınırlar Akdeniz havzasıyla sınırlanmıştır. Diğer bir deyişle, pagan inanç sistemi dâhil, tezimizde ele alınan bütün inançlar, Roma İmparatorluğu'nun MS 2. yy'daki sınırları içinde yaşayan halkların inançlarını kapsamaktadır.

1.1.3. Tezin Siyasi Açıdan Sınırlılıkları

Iustinus Martyr'in yaşadığı dönem, Roma İmparatorluğu'nun en güçlü ve sınırlarının en geniş seviyeye ulaştığı dönemdir. Çalışmamızın odak noktası, Iustinus Martyr'in yaşadığı ve aynı zamanda "Beş İyi İmparator" dönemi olarak bilinen, imparatorluğun bu en güçlü siyasi dönemi olsa da pagan inanç sistemine etkin şekilde değinebilmek

adına Roma Devleti'nin kuruluş zamanlarına ve tarihsel süreç içindeki gelişimine değinilmiştir.

1.1.4. Tezin Dini Açıdan Sınırlılıkları

Iustinus Martyr'in yaşadığı dönemde Hristiyanlık, Akdeniz havzasında hızlıca büyüme ve yayılma yolunda olan bir inanç sistemiydi. Çalışmamızda henüz büyüme yolunun çok başlarında olan Hristiyanlığın, kendisinden oldukça eski ve köklü inanç sistemleri ve gelenekler ile olan etkileşimine bütüncül bir bakış sunduk.

1.2. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar

Tezimizin temelini oluşturan kaynak Iustinus Martyr'in **Birinci Apologia** [ΑΠΟΛΟΓΙΑ Ι.] adlı eseridir. Iustinus Martyr, eserini dönemin Roma İmparatoru Antoninus Pius ve Roma Senatosu'na yönelik bir mektup olarak kaleme almıştır. Kaleme alırken ise bunu sadece kendisi adına değil, kendisi gibi haksızlığa uğramış ve kötü sözler söylenmiş tüm kesimler adına yazdığını ifade etmiştir. Dolayısıyla ortada sadece inanç bazında bir metin yer almayıp Pagan yönetimi altındaki idare ve adalet mefhumları da tartışmaya açılmıştır. Iustinus, mensubu olduğu Hristiyanlık anlayışını savunurken tanrı inancı, İsa Mesih, kutsal ruh, öte dünya inancı gibi öğelere yer vermiş; fakat bununla da sınırlı kalmayarak yer verdiği öğelerin karşısına pagan inancına ait öğeleri ve doktrinleri koyarak karşılaştırma imkânı sağlamıştır.

Iustinus Martyr'in eseri için klasik filologlar tarafından kabul gören, Durham Üniversitesi, Classics and Ancient History bölümünden Peter Heslin tarafından kurulan "DiogenesWeb" isimli siteden² yararlandık. Gerekli yerlerde karşılaştırma yapmak için eserin, Alexander Roberts ve James Donaldson tarafından hazırlanan, Edinburgh'da 1867 yılında basılan, **The Ante-Nicene Fathers (2. cilt)** isimli çalışmadan yararlandık.

İkincil kaynak olarak, Halil Ahmet Çiftçi'nin **Bir Hristiyan Apolojist Olarak Aziz Justin Martyr** isimli, Türkçe'de Iustinus Martyr üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma denebilecek doktora tezinden yararlandık.

² <https://d.iogen.es/static/ver/1.011/html/about.html>

Yararlandığımız diğer bir kaynak Fulbert Cayré'nin Literatürk Akademia tarafından 2021 yılında basılan ve Prof. Dr. Mehmet Aydın tarafından Türkçe'ye çevrilen “**Kilise Babaları'nın Tarihi ve Dokrinleri (I-II-III. Yüzyıllar)** isimli eserdir. Kilise Babaları profesörü olarak ders veren Cayré, eserinde Iustinus Martyr'e ve eserlerine dair önemli bilgiler vermiştir.

Bir diğer kaynak, Roger E. Olson'un **Hristiyan İlahiyatının Hikayesi** isimli 2020'de İnkılâp Kitapevi'nden çıkan ve Ken Wiest tarafından Türkçe'ye çevrilen eserdir. Söz konusu bu eserde, Iustinus Martyr'in yaşamı, eserleri ve onun felsefeyi kullanarak yaptığı katkılara dair önemli bilgiler verilmektedir.

BÖLÜM II

BİR KİLİSE BABASI OLARAK IUSTINUS MARTYR

İlk alt başlıkta önce, “kilise babaları” unvanının kimlere verileceği üzerinde duruldu. Ardından kilise babalarının tarih sahnesindeki dönemlerine dair ilgili görüşler verildi. Eserleri, kilise ve Hristiyanlık teolojisi için önemli addedilen her yazarın kilise babası olarak görülemeyeceği vurgulandı.

İkinci alt başlıkta, Iustinus Martyr’in yaşamı ve Hristiyanlık tarihindeki önemi üzerine duruldu. Bu minvalde, onun, felsefi ekollerle olan bağlantısına ve anlam arayışına bu ekollerle başlamasına değinildi. Ardından Iustinus Martyr’in, Hristiyanlıkta tanışması ve onun, Hristiyanlık teolojisine kattığı felsefi zemin tartışıldı ve getirdiği yorumlar tartışıldı. Iustinus Martyr’in **Birinci Apologia** haricindeki eserlerine de kısaca değinildi.

Üçüncü alt başlıkta, Iustinus Martyr’in yaşadığı dönemde henüz yeni yeni yayılan ve gelişen Hristiyanlığın bu yolda karşılaştığı inanç grupları ve onlarla olan etkileşimleri ele alındı. Bu bağlamda kaçınılmaz olarak Akdeniz Havzası’ndaki pagan inanç sistemine ve pagan inanç sisteminin kökenlerine önemli bir pay ayrıldı. Daha sonra Yahudilik ve Yahudiliğin, Roma Devleti bünyesindeki yer ve konumu üzerine değinildi. Netice itibarıyla da Hristiyanlığın tarihsel sürecine ve ana hatlarıyla Iustinus Martyr’in yaşadığı döneme kadar olan Roma İmparatorluğu ile ilişkilerine yer verildi.

2.1. “Kilise Babaları” Kimlerdir?

Kilise babaları, Hristiyanlar tarafından muteber sayılan ve yaklaşık 1’nci yüzyıl ve 8’nci yüzyıl arasında Hristiyanlık inancına yönelik doktrin ve yazılar kaleme almış din adamlarına verilen isimdir³. Patroloji alanı ise kilise babalarının kaleme aldığı eserleri

³ Patristik Dönem adı verilen kilise babalarının faaliyette olduğu dönemin tarih aralıkları konusunda görüş ayrılıkları vardır. Dinler Tarihi profesörü Gündüz (2007, s. 32), bu dönemin kabaca ilk yedi yüzyıl olduğunu ileri sürer. kilise babaları profesörü Cayré (2021, s. 19) ise ilk sekiz yüzyılı esas aldığını

ve onların hayatlarını inceleyen bilim dalına denir. Bu bilim dalı, sadece Hristiyanlığın Roma imparatorluk yönetimi ile yer yer ters düştüğü ve henüz bir azınlık inancı olarak sahnede yer alabildiği ilk üç yüzyıllık süreci değil, fakat aynı zamanda Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda egemen inanç ve resmî din olarak temayüz etmeye başladığı 4'nci yüzyıl ve sonrasını da inceleme alanı olarak kapsamaktadır. Bu olgu, okura bütüncül bir bakış ve inceleme fırsatı sunması bakımından bilhassa önemlidir.

Kilise babaları unvanının kime verileceği konusunda resmi bir karar mercii olmayıp unvan konusundaki tutum, literatürdeki teamüllere göre belirlenmiştir (Duygu & Akalın, 2018, s. 35). Burada ayrıca dikkat çekilmesi gereken husus, unvanın, ilgili çalışmalar ve görevlerde bulunmuş herkese değil, bu kesim içinde yer alan ve sınırları Paulus (y.5-y.67) tarafından çizilen kurallara⁴ [**depositum custodi**] sadık kalan din adamlarına uygun görülmesi olmasıdır (Cayré, 2021, s. 20). Söz gelimi Tertullianus (y.160-y.250) ve Origenes (y.185-y.253), Hristiyanlık teolojisine ve **apologia** yazımına çok önemli katkılar sağlasalar da sahip oldukları aykırı tutum ve benimsedikleri aykırı öğretiler sebebiyle⁵ kilise babaları olarak tanınmamışlardır (Duygu & Akalın, 2018, ss. 35–36).

belirtir. Mushagalusa (2008, s. 35), Ioannes Damascenus (676-744) üzerine yazdığı doktora tezinde, Patristik Dönem'in, Yeni Ahit yazımının tamamlandığını öne sürdüğü 100 civarında başladığını ve Batı'da (halkın Latince konuştuğu, Adriyatik'in batısındaki kısım) 7'nci yüzyılda, Doğu'da (halkın Antik Hellence konuştuğu, Adriyatik'in doğusundaki kısım) ise 8'nci yüzyılda son bulduğunu belirtir. Ioannes Damascenus ismi ayrıca önemlidir. Zira Mushagalusa (2008, s. 181), onun Antik Hellen dünyasının son kilise babası olduğunu aktarır.

⁴ I. Tim. 6:3-5

⁵ Cayré (2021, s. 242), Tertullianus'un (y.ö.250) hayatını üç ana döneme ayırır; Katolik Dönemi (195-206), Yarı-Montanist Dönemi (206-212) ve Montanist Dönemi (213'den sonra). Cayré (2021, s. 242), Katolik dönem olarak belirttiği, Tertullianus'un Paulusçu kiliseye bağlılığının ardından, onun, kendisini peygamber ilan eden Montanus'un hareketi olan Montan mezhebine katıldığını, fakat burada da hayatının sonuna kadar kalmayıp Kartaca'da kendi ismini taşıyan bazilikalardan birine sahip olduğunu belirtir. Olson (2020, ss. 91–92), bu bilgiye dair bir kanıtın olmadığını ama bilginin güvenilirliği kanıtlanmış bir gelenekten alındığını ve bu durumun Tertullianus'un adının neden azizler arasında geçmediğini açıkladığını belirtir.

Origenes (y.184-y.254), Hristiyan teolojisinde çok önemli bir yere sahip olsa da hiçbir zaman azizlik mertebesine kavuşmamıştır (Olson, 2020, s. 101). Origenes, Hristiyanlık teolojisinde çok önemli bir yere sahipti. Belki de bunun arkasında yatan husus, inancı konusunda çok ateşli ve gözü kara olmasıydı. Öyle ki Paganlarla ve Pagan inancıyla çok ciddi bir rekabet içine girmiş, bir tartışmada Paganlarla tartışırken zahitlik içerisinde ve görüşünü ispatlama uğruna kendini hadım etmekten geri durmamıştır (Cayré, 2021, ss. 203–204). Fakat, bu hareketi daha sonra rekabet içine gireceği Psikopos Demetrius tarafından kınanmıştır (Cayré, 2021, s. 204). Aynı zamanda Origenes, hadım olduğu için kilise içinde yükselme şansını yitirmiş ve nihayetinde Psikopos Demetrius, 231 yılında iki konsil toplayarak onun kovulmasına karar verilmiştir. Karar, 232 yılında Roma konsili tarafından onaylanmıştır (Cayré, 2021, s. 205). Origenes'in aykırı bulunan iki başat görüşü vardır. Birincisi, insan ruhunun bedene girmeden önce de var olduğunu savunması, ki bunu reenkarasyon öğretisine yakın olduğu da düşünülür, ikincisi de apokatastasis adı verilen, şeytan dahil bütün yaratılışın nihai sonda barışa kavuşacağına öne sürmesidir (Olson, 2020, s. 101).

2.2. Iustinus Martyr'in Yaşamı ve Entelektüel Kişiliği

Iustinus Martyr, her ne kadar ilk Hristiyan apolojist olmasa da ilk büyük apolojist olarak kabul edilmektedir. Kendisi yaklaşık olarak 100 ve 165 yılları arasında yaşamıştır⁶. Roma İmparatorluğu'na bağlı Yahudiye bölgesinin Flavia Neapolis (Nablus) kentinde doğan Iustinus, Hellen ve/veya Latin kökenli⁷ bir aileden gelmiştir. Iustinus'un ailesinin o bölgeye diplomatik bir görev nedeniyle sonradan geldiği rivayet edilmektedir. Bununla birlikte doğduğu bölge, Iustinus'un çok kültürlü bir ortamda doğup büyümesine de zemin hazırlamıştır. Nitekim o, henüz erken yaşlarından itibaren Hellen felsefesiyle aşına olmuş, zihninde tanrı hakkında beliren sorulara yanıt bulma arayışına girmiştir (Cayré, 2021, s. 123). Bu bağlamda Iustinus, sırasıyla Stoacı, Peripatetik, Pythagorasçı hocaların yanında eğitim almış, ama bu hocaların hiçbirisi onun beklediği cevapları ona verememiştir (Madriral, 2015, s. 11). Iustinus, bunun üzerine Platoncu felsefeye yönelmiştir. Ne var ki, Iustinus, idealar öğretisi ya da **dēmiourgos**⁸ [δημιουργός] gibi kavramları önceleri oldukça ilginç bulmuş ise de, sonuçta Platoncu felsefenin de yeterli olmadığı kanaatine ulaşmıştır (Madriral, 2015, s. 11).

Iustinus, yetişkinlik çağında bir süre zihin karmaşası içinde savrulup durur. Denize yakın bir yerde (Efes veya Filistin Cezaresi) inzivaya çekilip yaşamaya başlar (Cayré, 2021, s. 124). Bir gün yaşlı bir Suriyeli Hristiyan adam ile tanışır. Yaşlı adam, onun düşüncelerindeki eksiklikleri tek tek ortaya çıkarır. Bu ilişki, Iustinus'un dikkatini Hristiyanlık üzerine çeker. Bu sırada yaşlı adam ona İsa Mesih'ten bahseder; eski Yahudi peygamberlerin İsa'ya tanıklık ettiklerini ona söyler. Hem bu konuşmalar hem de Hristiyanların ölüm gibi meşakkatli gerçekler karşısında gösterdikleri metanetli ve erdemli tavırlar Iustinus Martyr'in düşüncelerinde derin tesirler husûle getirir. Iustinus

⁶ Iustinus Martyr'in doğum ve ölüm yılları kesin değildir. Dolayısıyla kaynaklarda kısmi farklılıklar görülebilir. Kilise Babaları profesörü unvanına lâyık görülen Fulbert Cayré, Iustinus'un 100-110 yılları arasında doğduğunu, 165-166 yılları arasında tutuklanıp idam edildiğini belirtmiştir (Cayré, 2021, ss. 123-125). Dolayısıyla Iustinus Martyr'in doğum ve ölüm yıllarını 100-165 yılları olarak belirtmeye karar verdik.

⁷ Ailesinin kökeni hakkında bilgiler kimi yerde Hellen kimi yerde Latin olarak geçer. Bkz.: Cayré, 2021, s. 123; Olson, 2020, s. 59. Madriral'e göre ise Iustinus, hem Hellen hem de Latin kökenlidir (Madriral, 2015, s. 15).

⁸ Demiourgos, Platōn'un Timaios adlı eserinde ele aldığı, evreni aynı bir marangozun yaptığı gibi ezeli maddeden evreni meydana getiren ve onun merkezine de kendi ruhunu yerleştiren bir zanaatkar tanrıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Öçal, 2017; H. Şahin, 2014, s. 17.

böylece, aradığı yanıtları işte şimdi bulduğu düşüncesinden hareketle Hristiyanlığı benimser (Andrews vd., 2004, s. 94).

Iustinus, bir sonraki aşamada, 130'lu yıllarda bazı felsefe okulları açarak imanını bu okullara taşır. O, en önemli eserlerini bu süreçte Ephesos'ta yazar. Iustinus, İmparator Antoninus Pius (ö.161) döneminde Roma şehrine taşınır ve burada da bir hitabet okulu kurar (Madrigal, 2015, s. 16). O, söz konusu okullarda, Hristiyanlığı felsefi bir temelde ele alır. Bir başka deyişle, Iustinus, kendi yetiştiği kültürel bağlamı, yani antik Hellen felsefe öğretilerini ve ekollerini Hristiyanlığa dair yorum ve açıklamalarında temel bir zemin olarak kullanır. Söz gelimi, Stoacı ekolün **logos spermatikos**⁹ (logos tohumu) kavramından yararlanır; bu sayede, **logos** kavramının İsa Mesih'i keşfetmeye yönelik bir tür anahtar olduğunu ileri sürerek logos'un tüm insanlarda İsa Mesih ile bedenleştiğini iddia eder.

Tüm bu özet anlatımdan da anlaşılacağı üzere, Iustinus Martyr, 2'nci yüzyıl gibi Hristiyanlık tarihinin çok erken bir döneminde dikkat çekici işlere imza atmış önemli bir yazardır. Demirci (2018, sf. 5), onun, öğretileri ve örgütlenmeye yönelik çabaları vesilesiyle, Roma İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında dağılmış durumdaki Hristiyanların bir araya gelmeleri için sistematik şekilde mücadele eden ilk isim olduğunu düşünmektedir. Iustinus, kurduğu okullar vasıtasıyla birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Bunlar arasında en ünlü olanlar, Suriyeli Tatianos (y.120-y.180) ile Atinalı Athenagoras (y.133-y.190) isimleridir. Demirci'ye (2018, s. 5) göre, Tatianos, Pagan kültürüne karşı çok sert bir tutum içinde olmuştur; Athenagoras ise tıpkı hocası Iustinus gibi Hellen felsefesi ve kültürü ile daha uzlaşmacı bir ilişki kurmuştur.

Iustinus'un, yine bu süreçte Roma şehrinde muhtelif felsefi ekollerin temsilcileri olan filozoflarla münazaralar yaptığı bilinmektedir (Madrigal, 2015, s. 16). Rivayete göre o, bu sıralarda kinik bir filozof tarafından ihbar edilir; sonrasında yanındakiler ile birlikte tutuklanarak mahkemeye sevk edilir. Rusticus adında bir vali, onları sorgular; onlardan, pagan tanrıları adına kurban sunmaları istenir. Iustinus ve yanındakiler ise

⁹ Logos spermatikos [σπερματικός λόγος] kavramı, köken olarak Stoacılar ve Stoacıların tanrı anlayışına kadar götürülebilir. Nitekim Stoacılar, evrenin dışında olan bir tanrıya değil, evrendeki içkin akılsallığın (logos) ta kendisi olan tanrıya inanıyorlardı (Arslan, 2017, s. 289). Tanrı'nın evrende bulunan gücü ise "logos spermatikos" olarak adlandırılır (Avcı, 2000, s. 12). Iustinus Martyr, yine Stoacılar da bulunan logos'un bir parçasının tüm insanlarda bulunduğu düşüncesini benimsemiş ve logos spermatikos'u kendi açısından yorumlayarak, onu, insan zihnine bilginin tohumunu eken unsur olarak açıklamıştır (Çiftçi, 2017, s. 106). Iustinus Martyr'in "logos spermatikos" kavramına yönelik yaklaşımının ayrıntılı incelemesi için bkz.: Helleman, 2002.

Hristiyan olduklarını söylerler; inançları gereğince böyle bir eylemde bulunamayacaklarını belirtirler. Rivayete göre, Rusticus ısrarcıdır; Iustinus'a ve maiyetine bir mahkeme kararı okur. Bu kararda, pagan tanrılarına kurban sunmayı reddedenlerin aynı zamanda imparatora itaati reddeden kişiler addedildikleri ima edilmektedir; zira her iki eylemin cezası da idam olarak gösterilmiştir. Iustinus ve yanındakiler, işte bu ilam çerçevesinde 165 yılında idam edilirler. Iustinus, bu nedenle Hristiyan geleneğinde “şehit” anlamına gelen **martyr** unvanını alır (Lebreton, 1910).

Iustinus Martyr hem yaşadığı döneme hem de genel olarak Hristiyanlık tarihine damgasını vurmuş büyük bir apoloji yazarıdır. Ona ününü veren en büyük argümanı ise Mesih'i logos ile eş tutması ve onu bu şekilde tanımlamasıdır. Bilindiği gibi logos kavramı, Hristiyanlık öncesi dönemde rasyonel düşünceye işaret eden ve tanrı ile ilişkilendirilen felsefî bir tabirdi¹⁰. Hristiyanlık tarihinde ilk defa olarak Iustinus, bu kavramı İsa Mesih ile özdeşleştirmiş ve Mesih'i “logos” diye tanımlamıştır (Hillar, 2012, s. 138). Bu argüman, Iustinus sonrası dönemde diğer bazı Hristiyan yazarlarca geliştirilecektir; hatta zamanla Hristiyanlığın Mesih algısında logos doktrini temel bir bağlam teşkil etmeye başlayacaktır (Hillar, 2012, s. 139).

Iustinus, birçok metin kaleme almış bir yazardır. Ancak bu metinlerden bir kısmı bugün kayıptır (Nyström, 2018, ss. 4–5). Iustinus'un bugüne ulaşan çalışmaları onun apologia karakterli metinleridir. Bunlar, literatürde, Birinci Apologia, İkinci Apologia ve Trypho ile Diyalog şeklinde bilinen eserlerdir.

İkinci Apologia, Roma Senatosu'na hitaben yazılmış bir metindir. Burada, Hristiyanlara yönelik zulümler öncelikli bir konu, adalet çağrısı ise belirgin bir taleptir. Iustinus, burada, tanrısal yargılamaya, yani ilahî adalete bilhassa dikkat çekmiştir. Bu çalışmanın özgün boyutu, Iustinus'un burada logos spermatikos (logos tohumu) argümanını işlemiş olmasıdır. Iustinus'a göre, logos'un her insanda tohumu vardır. İnsanın, hatta paganların bile iyi ile kötüyü ayırt edebilmeleri bu sayede mümkündür. Iustinus'a göre, logos, önceki dönemlerde de Yahudi peygamberler ve Hellen filozofları aracılığıyla konuşmuştur. Nitekim bu logos, nihayetinde İsa Mesih nezdinde bedenleşecektir. Iustinus, tüm insanlığı kapsayıcı nitelikteki bu açıklamaları nedeniyle, terim olarak ilk defa olarak 16'ncı yüzyılda zikredilen ve evrensel hakikat

¹⁰ Hristiyanlık öncesi ve sonrası dönemde logos kavramının nasıl ele alındığı hakkında detaylı bilgi için bkz.: Avcı, 2000; Avcı, 2016; Aykıt, 2019.

ilkelerinin tüm insanlar ve kültürlerde ortak olarak mevcut bulunduğunu ileri süren felsefi düşüncesinin [**philosophia perennis**] ilk temsilcilerinden sayılmaktadır (Demirci, 2019, s. 29). Bununla beraber Olson'a göre, Iustinus'un düşüncesinde logos her hâl ve kârda İsa Mesih olarak beden alacağı için logos düşüncesi Iustinus tarafından ancak Hristiyanlarca tam olarak idrak edilebilecek bir doktrin şeklinde tahayyül edilmiştir (Olson, 2020, s. 62).

Iustinus, **Yahudi Trifo ile Diyaloglar** isimli eserinde ise Yahudilerin 2'nci yüzyıl dünyasında İsa Mesih ve Hristiyanlık aleyhtarı itham ve düşünceleri mercek altına almıştır. Bu eserde logosun beden alışı ve bunun monoteizmle ilişkisi üzerine durulması önemlidir. **Yahudi Trifo ile Diyaloglar** isimli eser, Hristiyanlığın tüm insanlık için yeni bir yasa olduğu ve Yahudi kutsal yazılarının da İsa'nın Mesihliği olgusunu kanıtladığı iddialarını içermesi bakımından da bilim dünyasında önemsenmektedir. Böylece Iustinus, Hristiyanları Yahudilerden kesin hatlarla ayırmakta ve sadece Hristiyanların¹¹ Tanrı katında hak dinin temsilcileri olduklarını ileri sürmektedir (Boyarin, 2001, s. 433).

Iustinus Martyr, 2'nci yüzyılın karmaşık dinî ikliminde Hristiyanlık ile geleneksel paganizm arasında etkileşim ve bilgi paylaşımı gibi açılardan bir tür köprü vazifesi görmüştür. Bu olgu, bilhassa onun yukarıda da zikredilen logos spermatikos tezi özelinde belirgin olmaktadır. Zira Iustinus, böylece, antik filozof Platōn ile İsa'yı ortak bir zeminde uzlaştırma çabası içinde gibi görünmektedir (Aykıt, 2019, ss. 273–274).

Iustinus'un yaşadığı dönem, Hristiyanlığın geleneksel teslis anlayışının henüz doktrine edilip sistemli şekilde tanımlandığı sürecin öncesine tekabül etmektedir. Bununla beraber yine de Iustinus, hiç değilse Mesih'i tanrılaştıran bir görüşü savunmakla beraber teslise yakın bir duruş sergilemiş gibidir. Nitekim o, söz gelimi **Birinci Apologia** (I. Apol., 6) eserinde, ateizm ithamına cevap verirken, Hristiyanların, baba Tanrı'ya [**ὁ Πατήρ**], Oğul'a [**ὁ Υἱός**], Oğul'u izleyen meleklerle [**οἱ ἄγγελοι**] ve

¹¹ Boyarin (2001), çalışmasında bir inanç grubunun ismini daha zikreder. Bu grubun adı Yahudi-Hristiyanlardır. Boyarin (2001, ss. 458–459), Iustinus'un Yahudiler hakkındaki okumalarının Pseudo-Clementis metninin arkasındaki Yahudi-Hristiyanlara ait metinler olabilme ihtimalini kuvvetli gördüğünü ve hatta Iustinus'un, Ortadoks Yahudiliğe söz konusu bu metinler üzerinden yaklaşmış olabileceğini aktarır. Bu durum çelişki yaratmayacaktır. Zira söz konusu metinlerde örneğin Pseudo-Clementis metninde, Ortadoks Yahudiliğin niteliğine ve içeriğine dair kapsamlı bilgiler bulmak mümkündür. Dolayısıyla Boyarin'e göre Yahudi-Hristiyanlar, Ortadoks Yahudiler ve gentile Hristiyanları arasında bir aracı niteliğe gibi görünür (Boyarin, 2001, ss. 460-461).

nihayetinde Kutsal Ruh'a [πνεῦμά τὸ προφητικὸν] inandıklarını ileri sürer¹². Iustinus Martyr, yine **Birinci Apologia**'da (I. Apol., 13), inançlarında Oğul'u ikinci sıraya (baba Tanrı'dan sonra) ve Kutsal Ruh'u da üçüncü sıraya koyduklarını belirtir¹³. Sonuç olarak Gündüz (2007, s. 63), Iustinus Martyr'in eserlerinde teslisin ilk izlerine rastlandığını belirtir ve yukarıda aktarılan **Birinci Apologia**'nın altıncı bölümünden örnek verir. Çiftçi'nin (2017, s. 95) de Goodenough'tan aktardığına göre bazı Ortodoks (Paulusçu) yazarlar, Hristiyan teslisini Iustinus Martyr'in yazılarında bulma eğilimi göstermişlerdir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, teslisin bir anda ve kendiliğinden ortaya çıkmadığı, senkretik bir gelişim sürecinin sonucu olduğudur (Hillar, 2012, s. 132). Dahası Iustinus Martyr'in eserinde geçen üçlemenin, Paulusçu kilisenin kabul ettiği üçleme anlayışıyla ayrıntı gibi gözükse ama önemli bir farkı vardır. Bilindiği gibi, teslis doktrininde üç farklı uknum [ὕποστασις], bir olan Öz'ü [Οὐσία] yani Tanrı'yı oluşturmaktadır (Duygu, 2019, s. 657). Günümüz Ortodoks Hristiyanlığının anlayışına göre uknumlar arasında hiyerarşik bir fark yoktur. Fakat Hillar (2012, s. 179), Iustinus Martyr'in, eserlerinde dile getirdiği üçlemede Oğul'un ikinci sırada, Kutsal Ruh'un üçüncü sırada olmasının aynı zamanda hiyerarşik bir farklılığa (subordionizm) işaret ettiğini ve birinci sırada yer alan Tanrı'nın kalan iki uknumdan daha üstün olması sebebiyle bu öğretinin, 4'ncü yüzyılda kabul edilen teslis öğretisiyle aynı görülemeyeceğini aktarır. Dikkat çekici bir nokta ise 4'ncü yüzyılda, savunduğu argümanlarla Hristiyanlık tarihinde iz bırakan Arius'un (256-336) etkilendiği isimlerden birinin de üçlemeye subordionist açıdan yaklaşan Iustinus Martyr olmasıdır (Darcan, 2014, s. 50). Dolayısıyla Hristiyanlıktaki teslis anlayışının bir anda gelişmemesi; ama büyük tartışmalar ve yaklaşımların katkısıyla süreç içerisinde nihai şeklini alması ve bu konuda da Iustinus Martyr'in dikkat çekici bir noktada olması kayda değer unsurlardır.

Iustinus'un Hristiyanlık ile geleneksel paganizm arasında bir tür köprü işlevi gören misyonu, bir sonraki aşamada yine sonradan Hristiyanlığı benimseyen bazı filozoflar,

¹² “Ἐνθεν δὲ καὶ ἄθεοι κεκλήμεθα· καὶ ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου καὶ πατρὸς δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἀνεπιμίκτου τε κακίας θεοῦ· ἀλλ' ἐκεῖνόν τε καὶ παρ' αὐτοῦ υἱὸν ἐλθόντα καὶ διδάξαντα ἡμᾶς ταῦτα, καὶ τὸν τῶν ἄλλων ἐπομένων καὶ ἐξομοιουμένων ἀγαθῶν ἀγγέλων στρατόν, πνεῦμά τε τὸ προφητικὸν σεβόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν, λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ τιμῶντες, καὶ παντὶ βουλομένῳ μαθεῖν, ὡς ἐδιδάχθημεν, ἀφθόνως παραδιδόντες” (I. Apol., 6).

¹³ “Τὸν διδάσκαλόν τε τούτων γενόμενον ἡμῖν καὶ εἰς τοῦτο γεννηθέντα Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν σταυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, τοῦ γενομένου ἐν Ἰουδαίᾳ ἐπὶ χρόνοις Τιβερίου Καίσαρος ἐπιτρόπου, υἱὸν αὐτοῦ τοῦ ὄντος θεοῦ μαθόντες καὶ ἐν δευτέρᾳ χώρᾳ ἔχοντες, πνεῦμά τε προφητικὸν ἐν τρίτῃ τάξει ὅτι μετὰ λόγου τιμῶμεν, ἀποδείξομεν” (I. Apol., 13).

söz gelimi Clemens (30-101) veya Aristides (117-138) tarafından tevarüs edilecektir. Bu bağlamda felsefe, söz konusu iki ayrı din arasında ortak bir özne olmuştur. Demirci (2018), işte bu doğrultuda logos doktrinini tartışmaktadır. Ona göre Iustinus'un logos anlayışı, I. yüzyılın meşhur Yahudi filozofu Philōn'un Melekh Yahve¹⁴ (Yahve'nin meleği) tahayyülüne denk düşmektedir (Demirci, 2018, s. 5). Philōn, Melekh Yahve'yi logos olarak tanımlamıştı (Avcı, 2000, s. 35). Bu kendi içinde tutarlıdır. Zira Philōn'a göre logos, Tanrı'nın bilgeliğini temsil etmektedir ve melek de bu bilgeliğin parçasıdır (Kelly, 1968, s. 22). Diğer bir deyişle melek, logos yoluyla Tanrı'nın gücünün bir tezahürüdür (Copleston, 1993, s. 460). Iustinus ise Philōn'dan farklı olarak Melekh Yahve kavramını bağımsız hâle getirmiş ve onu İsa biçiminde tanımlamıştır (Demirci, 2018, s. 5). Nitekim Iustinus, Tevrat'ta (Çıkış 3: 2,14-15) yanan çalı sahnesinde Musa'nın İsa ile konuştuğunu¹⁵ ileri sürmüştür (I. Apol., 63).

Iustinus Martyr zamanında Hristiyanlık henüz gelişim ve yayılım aşamasında olduğuna göre Iustinus'un kullandığı Hristiyan kaynakların niteliği de önemli bir konudur. Iustinus, eserlerinde "havari hatıratı" olarak da nitelediği birtakım metinlerden parçalar kullanır ve bunlara "bizim yazılarımız" adını verir. Dolayısıyla Iustinus'un zamanında yani henüz 2. yy'da derlenmiş dini hüviyette bazı metinlerin¹⁶ olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat söz konusu metinler Iustinus'un yaşadığı dönemde henüz kanon olarak kabul edilmiş değildi; hatta o dönem özelinde kanon kapsamında henüz hiçbir metinden söz etmek mümkün değildir. Sonuç olarak Iustinus'un kullandığı ve alıntıladığı İncil metinlerinin bugünkü İncil metinlerinden farkı, nitelik olarak bir otorite vasfı taşımamalarıydı (Duygu, 2019, ss. 606–607).

Bütün bu özgün boyutlarına ilaveten Iustinus Martyr başka açılardan da önemli bir düşünür kabul edilmektedir. Zira o, meşhur bazı felsefî problemleri teoloji zemininde ele almıştır. Örneğin teodise diye bilinen kötülük problemi, ilk kez Iustinus tarafından bu bağlamda ele alınmış ve bu da onun konumunu, yüzyıllar boyunca etkili kılan faktörlerden biri olmuştur (Russell, 2018, s. 79).

¹⁴ Melekh Yahve, Tanah metinlerinin bir kısmının Antik Hellençe çevirisi olan Septuaginta metinlerinde ἄγγελος Κυρίου olarak geçmektedir. Bkz.: Yaratılış 16:7-11 <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/1/160001/169999/ch/bdd1b1e7c97aa526a5ae733c26f6c130/>

¹⁵ Philo ve Iustinus arasındaki öğretilerin daha detaylı karşılaştırılması için bkz.: Aykıt, 2019.

¹⁶ Bunu Iustinus Martyr'in eserlerinde alıntıladığı bazı pasajlardan anlıyoruz. İlgili pasajlara örnekler: Mar. 12:30, Mat. 19:12, Mat. 5:46, Luk. 6:28 vd.

2.3. Iustinus Martyr'in Yaşadığı Dönemde Hristiyanlığın Dini Yapılarla Etkileşimleri

Bu bölümde Iustinus Martyr'in yaşadığı dönemde mevcut olan dini inanışlara ve onların Hristiyanlıkla arasındaki etkileşimlere kısaca değinilecektir. Bölümün amacı, Hristiyanlığın, gelişim ve yayılım aşamasında zorunlu olarak etkileşime girmek durumunda kaldığı bu inanışların doğaları ve yapıları konusunda fikir sağlamaya katkıda bulunmaktır. Her inanışın kendi alt kolları yani fraksiyonları ve bu fraksiyonların da kendilerine ait sınırları, coğrafi ve kültürel sahaları olduğu unutulmamalıdır. Doğal olarak, hepsini tek tek ve ayrıntılı ele almanın tezin kapsamını aşacağı açıktır. Bu yüzden olabildiğince genel hatlar üzerine odaklanılmıştır.

2.3.1. Iustinus Martyr'in Yaşadığı Dönemde Pagan İnanç Sistemi ve Hristiyanlık ile Etkileşimleri

Bilindiği gibi, Hristiyanlık, Antikçağ'da pagan bir coğrafyada evrensel din mahiyetine inkılap etmişti. Paganizm, köklü geçmişe sahip kadim bir dindi; miladî takvimin ilk yüzyıllarında Roma İmparatorluğu'nda hâlâ yaygın bir inançtı, üstelik Roma yönetiminin de resmî din görüşüydü. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak, ilk yüzyıllarda paganizm ile Hristiyanlık arasında derinliği ve etkisi hâlâ tartışılan kapsamlı bir etkileşim söz konusu olmuştur. Şu bir gerçek ki Hristiyanlık doğduğu zaman Pagan inanç sistemi Roma sınırları üzerinde Roma'nın kuruluşunu (MÖ 750) esas alırsak yaklaşık 800 yıldır hâkimdi. Fakat bunun da ötesi vardır.

Hristiyanlığın tarih sahnesine çıktığı ve yükselişte olduğu yüzyıllar, doğal olarak bu dinin geleneksel pagan inançlarıyla da karşılaşmasına ve etkileşimine tanıklık ettiğini biliyoruz. Peki, ama paganizm nedir ve kökeni nereye dayanmaktadır? Paganizm, basit tanımıyla, "kırsalda yaşayan köylü, taşralı" anlamlarına sahip **paganus** kelimesinden türeyen ve Hristiyan inancının dışında kalan yani "öteki" olan inançları tarif etmek için kullanılan bir terimdir (Gündüz, 2005, s. 9). Bir diğer deyişle, paganizm, Batı'daki **religio** (din) anlayışının karşısında bulunmaktadır (Atalay, 2016, s. 30). Netice itibarıyla paganizmin kullanım alanı genellikle çok tanrıcı (politeist) nitelikteki inançlardır (Gündüz, 2005, s. 9). Paganizmin tarihte ilk defa olarak ortaya çıkışını

tespit etmek ya da bu dinin bütün tarihsel sürecini tam bir açıklıkla tasvir etmek elbette imkânsızdır. Ancak eldeki verilere bakıldığında, Arkaik Çağ adı verilen dönemin başı (MÖ 750) ile Hellenistik Çağ adı verilen dönemin sonu (MS 30) arasına tarihlendirebileceğimiz Antik Hellen Uygarlığı'nın¹⁷ (İplikçioğlu, 2007) paganizm tarihi açısından mühim bir kırılma dönemi olduğu söylenebilir. Hellen Uygarlığı, Orta Hellas, çevresindeki adalarla Peloponnesos Yarımadası, Ege adaları, Batı Anadolu kıyıları; Girit, Rodos bölgelerinde (İplikçioğlu, 2007, s. 11) kültür, sanat, felsefe, bilim, edebiyat ve elbette din yönüyle temayüz etmiş medeniyetin ismidir. Hellen siyasî tarihinin başlangıcı olarak M.Ö. 2000'li yıllara atıfta bulunulsa da, aslında bu anlamda daha doğru tarih M.Ö. 1600'lü yıllardır (Tekin, 2008, s. 170). Araştırmacılar, bu uygarlığın din anlayışını sistemleştirerek şekillendiren isimler olarak M.Ö. 8'inci yüzyılda yaşayan Homeros ve Hesiodos'a dikkat çekmişlerdir (Biber, 2006, ss. 20 - 23). Çünkü sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş dönemi tabir edilen bu süreçte, **mythos**'ları logos ışığında rasyonel temele oturtma temayülünün Homeros ve Hesiodos gibi şahsiyetler özelinde öncelendiği düşünülmektedir (Biber, 2006, ss. 20 - 23).

Antik Hellen dininde ve daha sonra Roma dininde¹⁸ de **pantheon** adı verilen tanrılar dünyası önemli bir yer tutardı. Altı erkek altı kadın on iki tanrının Olimpos adı verilen düşsel bir dağda yaşadıkları, **ambrosia** [ἀμβροσία] ve **nektar** [νέκταρ] adı verilen besinlerle beslendikleri düşünülürdü. Bu dine ait bir kutsal kitap yoktur. Diğer bir deyişle Antik Hellen ve Roma dinleri, semavi dinlerdeki gibi kristalize olmuş ya da bir dogma hâlini almış tek bir kutsal öğretiye sahip değillerdi (Öyken, 2009, s. 17). Ama Antik Hellen ve Roma kültüründe, tanrılar dünyasını ve tanrıları yansıtip ölümlülere tanıttığı düşünülen Homeros ve Hesiodos'un eserlerine bu bağlamda hürmet edilirdi. Söz gelimi Hansen (2017, s. 32), Romalı yazar Petronius'un (27-66) **Satyricon** eserinde geçen çok ilginç bir örneği aktarır. Bu örnekte, eserdeki Romalı karakter Trimalchio¹⁹, bir akşam yemeği vermekte ve misafirlerine Hercules'in on iki işini ya da Kuklōpların [Κύκλωπες], Ulysses'in (Odusseus) serçe parmağını

¹⁷ Bu tarihlendirmeler doğal olarak sadece siyasî dönemi kapsamaktadır. Kültürel açıdan Antik Hellen uygarlığı, siyasî devrinin kapanışından çok sonra da etkisini göstermeye devam etmiştir.

¹⁸ Antik Hellen ve Antik Roma pantheon'unun [Lat. pantheum] ortaklığı için Hansen'in yorumu çarpıcıdır. O, Homeros (MÖ 8'nci yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı düşünülür) ile Romalı ozan Ovidius'un (MÖ 43 – MS 17) eserlerinde ele aldıkları pantheon arasında hiçbir fark bulunmadığını söyler (Hansen, 2017, ss. 37-39)

¹⁹ Eserde kölelikten azat edilmiş ve sonradan büyük servete sahip olmuş bir karakter olarak tasvir edilmiştir. Cahil ve görgsüzdür. Şatafatı sever, gösterişli yemek davetlerinde bulunur.

kerpetenle nasıl kırdıklarını hatırlayıp hatırlamadıklarını sorar. Kendisinin, bu eserleri çocukken Homeros'ta okumuş olduğunu söyler. Oysa ki Homeros'un eserlerinde, Hercules'in işleri bulunmamaktadır ve Kuklolar, Ulysses'in parmağını kırmamışlardır. Ama Petronius'un, Trimalchio aracılığıyla vermek istediği mesaj, Antik Hellen kültürünü bilmenin bir saygınlık ve prestij aracı olduğudur (Hansen, 2017, s. 33).

Olumpos [**Ὀλύμπος**] tanrı ve tanrıçalarının kim oldukları, onların soyları, nasıl var oldukları, dahası onların yaşayış tarzlarına, kişiliklerine ve özelliklerine dair bilgilere ulaşmak için başlıca kaynak alınan, istifade edilen eserler; Homeros'un **Ilias**²⁰ [**Ἰλιάς**] ve **Odusseia**²¹ [**Ὀδύσσεια**] ile Hesiodos'un **Theogonia** [**Θεογονία**] (Tanrıların Doğuşu) ve **Erga kai Hemerai** [**Ἔργα καὶ Ἡμέραι**] (İşler ve Günler) bulunmaktadır. Dikkat edilmesi gereken nokta bu destanlarda adı geçen tanrıların, şairlerin kendi icatları ya da yaratımları olmadığı; bilakis hali hazırda Anadolu'da ve çeşitli kültürlerde tapınılıp bilinen tanrılar olmalarıdır (Mansel, 1999, s. 134). Hansen (2017, s. 56), Olumpos tanrılarının adlarını şöyle sıralar:

Zeus²², kardeşi Poseidon, kız kardeşleri Hera, Demeter, Hestia ve oğulları Hermes, Hephaistos, Ares, Apollon, ve Dionusos ve kızları Athena, Aphrodite, ve Artemis.

Yukarıda Öyken'in (2009, s. 17), bahsettiği gibi Antik Hellen ve Roma dinlerinin, günümüz semavi dinlerindeki gibi kristalize olmamalarını Olumposlu tanrılar örneğinde görebiliriz. Zira Olumposlu tanrıların isimleri, özellikleri ve sayıları sabit olmayıp efsanelere ve anlatılara göre değişebilen dinamik bir yapıdaydı (Hansen, 2017, s. 56). Sayılarının değişebiliyor olmasına rağmen, onların, kuşaktan kuşağa on iki Olumpos tanrısı olarak aktarılmasının sebebinin Hansen (2017, s. 58), on iki sayısının Hint-Avrupa kültürü için model sayısı olmasına bağlamıştır. Gerçekten de on iki sayısı, Herakles'in on iki görevinde, İsrailoğulları'nın on iki kabilesinde ve İsa'nın on iki havarisinde karşımıza çıkar.

Antik Hellen ve Roma dininde, tanrıların yanında bazıları yarı tanrı niteliğine sahip kahramanlar²³, mistik dinler, yerel inançlar da ön plandadır. Antik Hellen ve Roma

²⁰ Adını Troia savaşının (MÖ 2'nci binyılda gerçekleştiği düşünülmektedir) geçtiği Iliion bölgesinden almaktadır (Ellis-Evans, 2019, s. 22).

²¹ Troya savaşının efsanevi kahramanı Odusseus ve yoldaşlarının yurda dönüşünü konu alır.

²² "Hem tanrıların hem insanların babası" diye anılır (Homeros, 2008, s. 90). "Ἔπειτα πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε" (Hom. Il. 1.544).

²³ Bu kahramanlar, dünyayı kötü yaratıklardan temizleyip onu daha yaşanabilir bir yer kılarlar ve uygarlık getiren davranışlarıyla sıradan insanlara örnek olurlar (Hansen, 2017, s. 140).

dininde, tanrıların insan görünümlü ve insan davranışlarına sahip olmaları, bu dinlerin, antropomorfizm (insan biçimcilik) kapsamında ele alınmalarını sağlar. Diğer bir özellik ise bu dini sistemleştirme yönünde çaba sarf eden Homeros ve Hesiodos'un, bu sistemleştirme çalışmaları sayesinde insan aklıyla tanrılara yaklaşmanın önünü açmaları, diğer bir deyişle tanrılara yönelik usçu bir yaklaşım geliştirmeleridir²⁴. Böylelikle Zeus ve onun çevresindeki tanrılar ve tanrıçaların yani Olumposluların yetki ve etkinlik alanları yine dönemin aristokrat yapısına göre belirlenmiştir (Mansel, 1999, s. 135).

MÖ 7'nci yüzyılda doğa felsefesinin ortaya çıkması ya da MÖ 4'üncü yüzyılda Sokrates'in logos aracılığıyla pagan tanrılarının otoritesini sorgulama teşebbüs ve cesaretinde bulunması, pagan inancında köklü değişimleri gösteren örneklerdir. Bu değişimler, doğuya sefere çıkan Büyük İskender'in [**Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας**] (MÖ 356-MÖ 323) uyguladığı doğu ve batı kültürlerini kaynaştırma²⁵ girişimiyle hız kazanmıştır. Söz konusu kaynaştırma, sadece kültürler yoluyla değil; Pagan inanç sistemin serbestlik tanıyan doğasından dolayı doğu ve batı tanrılarının kaynaşması [**interpretatio graeca**] yoluyla da gerçekleşmiştir (Mansel, 1999, ss. 513–517). Ayrıca, halk nezdinde Olumpos tanrılarına yönelik güven ve inanç azalmış, halk, değişen koşulların etkisiyle yeni inançlara, gizem kültlerine ve stoacılık, epikourosçuluk gibi Antik Roma'da da etkin olmaya devam edecek felsefi akımlara yönelmiştir (Mansel, 1999, s. 512). Ayrıca hükümdarların tanrısallık barındırdığı hükümdar kültürü, Doğu kültüründen Hellen kültürüne sirayet etmiş; Hellenlerin yaşadığı doğu bölgeleriyle sınır kalarak batıda etkin olamamıştır (Mansel, 1999, ss. 512–513).

MÖ 8. yy'da Antik Roma'da dinin başlangıç aşamasında nasıl şekillendiği ve durumu konusundaki bilgiler sınırlıdır (Scheid, 2003, s. 9). Bunun sebebi, MÖ 8. yy'da Antik Roma'daki dini yaşam ve inanışlara dair en erken kayıtların yaklaşık MÖ 2. yy'a ait olmalarıdır (Scheid, 2003, s. 9). Dolayısıyla MÖ 8'nci ve 5'nci yüzyıl arasında Antik Roma'nın dini yaşamına dair yorum ve görüşler çok boyutludur. Ama önemli görüşlerden bir tanesi, bu dönemde soyut tanrısallık varlıklarına inanıldığıının

²⁴ Bu usçu yaklaşım, mythos'ları sistemli kılan Hesiodos'un eserlerinde daha fazla görünür durumdadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yanık, 2020, s. 274. Ayrıca Homeros ve Hesiodos destanlarının Antik Hellen kültürel gelişimindeki daha geniş etkileri için bkz.: Çoraklı, 2008.

²⁵ Hellenler ile Hellen olmayan doğulu halkların kültürlerini kaynaştırma, bu kültürlere mensup olanların birbirleriyle evlenmesini teşvik etme ve kozmopolit bir toplum yaratma kaygısı. Ayrıca Doğu ve Batı kökenlileri eşit haklara sahip kılınmışlardı. Bkz.: İplikçioğlu, 2007, s. 45.

savunulmasıdır. Bu bağlamda Romalılar, doğada bulunan her şeyin bir ruha sahip olduğunu (animizm) düşünmüşlerdir (D. Şahin, 2017, s. 14). Romalılar, **numen** [çoğul: **numina**] adını verdikleri bu animistik, soyut tanrısal güçlerin isteklerini, doğa olaylarını yorumlayarak ve bu olayların ardındaki niyeti anlamaya çalışarak keşfetmek istemişlerdir (D. Şahin, 2017, s. 14). Zira Romalılar için doğaya hâkim ilahi güçlerin hoşnut edilmesi önemlidir. Nitekim doğa olayları ve doğadan verim almak, bir tarım toplumu olan Roma için hayati derecededir.

MÖ 3.yy'dan itibaren Romalıların, animistik tanrısal anlayışının ve ata geleneklerinin [**mos maiorum**], tümüyle kaybolmamakla beraber yerlerini Antik Hellen tanrılarına bırakmaya başladıklarını, ayrıca dini yaklaşımın Antik Hellen gizem dinlerinden ve felsefe okullarından etkilenmeye başladıklarını gözlemlemekteyiz (Murat Katar, 2017, s. 47). Romalılar, Antik Hellenler'in tanrılar dünyasını [**pantheon**] kendi bünyelerine katmış, fakat, bunu yaparken tanrıların isimlerini değiştirmişlerdir. Söz gelimi Turak, (2018, s. 481) bu tanrıların, Roma'ya Güney Italia ve Sicilia bölgelerindeki Antik Hellen kolonileri aracılığıyla girdiğini ve adlarının Zeus'tan Iuppiter'e; Poseidon'dan Neptunus'a; Hera'dan Iuno'ya; Demeter'den Ceres'e; Hestia'dan Vesta'ya; Hermes'ten Mercurius'a; Ares'ten Mars'a, Athena'dan Minerva'ya; Aphrodite'den Venus'e; Artemis'den Diana'ya, dönüştüğünü aktarır²⁶. Bu tanrılardan Iuppiter, Mars ve Roma'nın kendi tanrısı olan Quirinus²⁷, "Capitolium Üçlüsü" olarak bilinir. Bu üçlünün özelliği, Roma toplumunun ilk dönemlerdeki soyut tanrısal güçlerini oluşturmalarıdır (Murat Katar, 2017, s. 43). Dolayısıyla "Capitolium Üçlüsü", köklü ve derin bir geçmişe sahiplerdir. Fakat dikkate alınması gereken husus, Romalıların, Antik Hellen tanrılarının tanrısal özelliklerini de olduğu gibi almamış, bu özellik ve kültür konusunda kendi yorumlarını katmışlardır (Turak, 2018, s. 491).

Romalılar, devletin sınırlarını arttırdığı ve yeni kültürlerle karşılaştığı süre boyunca, o kültüre ait inanış ve öğeleri almaktan geri durmamışlardır (Dürüşken, 2003, s. 29). Genel olarak ise din konusunda en dikkat ettikleri hususun başında **pax deorum**'u yani tanrıların sakinliğini korumak geliyordu (Turak, 2018, s. 483). Dolayısıyla **religio licita** [izin verilen din] ve **religio illicita** [izin verilmeyen din] kavramlarına pax deorum'a verilen önem bağlamında titizlikle yaklaşıldığı düşünülebilir. Zira religio

²⁶ Ayrıca Hephaistos'tan Vulcan'a; ; Apollon'dan Apollo'ya; Dionusos'tan Bacchus'e...

²⁷ Romulus'la özdeşleşmiş ve daha sonra yerini Minerva almıştır. Daha fazla bilgi için bkz.: Can, 2015, ss. 802–803.

illicita kapsamındaki batıl inançlar, tanrıları kızdırabilir ve felakete sebep olabilirdi²⁸. Bununla beraber Antik Roma'daki sayısız kült ve inançlar arasından sonradan girmiş ve iz bırakmış üç önemli kültü üzerinde durmak gerekir. Bunlar Bacchus kültü, Mithra kültü ve Isis kültüdür. Bu kültlerin seçilmesinin sebebi Antik Roma'da etkisi Iustinus Martyr'in yaşadığı dönemi de kapsayan inanç ortamına dair fikir sunabilmek ve bu inançların içinde Hristiyanlık teolojisiyle ilgi kurulabilecek kimi paralelliklere²⁹ de dikkat çekmektir.

Bacchus'un (Dionusos) Antik Roma'da, Italia'nın eski tanrılarında olan Liber ile birlikte ele alındığını³⁰ görmekteyiz (Can, 2015, s. 550). Liber, Romalılar için çok önemli bir tanrıydı. Nitekim yukarıda belirttiğimiz Iuppiter, Mars ve Quirinus'un, Capitolium Üçlüsü olarak tanınması gibi Liber, Libera ve Ceres de "Aventine Üçlüsü" olarak adlandırılmıştır (Can, 2015, s. 550). Öyken (2009, ss. 47-48), her ne kadar Bacchus ve Liber'in birbirleriyle özdeş tanrılar oldukları düşünülse de bu iki tanrı arasında önemli kökensel farklılıkların da bulunduğu altını çizer. Bacchus kültünün tapınma nesnesi olan Roma tanrısı Bacchus'un özelliklerine geldiğimizde ise o, baba tanrı Iuppiter ile ölümlü insan kadın Semele'nin çocuğudur. Henüz anne karnındayken Semele'nin ölmesi üzerine Iuppiter tarafından kurtarılır ve Iuppiter, onu, baldırına saklar. Günü gelince de Bacchus, Iuppiter'in baldırından doğar (Hansen, 2017, s. 248). Bacchus, Olumpos tanrılarında ölümlü bir anneden olan tek tanrıdır. Şarap, Bacchus'un icadıdır (Hansen, 2017, s. 250). Kendisini tanrı olduğunu inkar edenleri delirtmesi ve onlara acılı cezalar vermesiyle³¹⁻³² bilinir (Hansen, 2017, s. 251). Bacchus, daha sonra ya babası Iuppiter tarafından yakılarak ya da titanların onu parçalamasıyla öldürülmüştür (Bažant, 2004, s. 521). Fakat bu ölüm bir sonu değil; yeniden doğumu ve kurtuluşu beraberinde getirmiş ve Bacchus ölümden dirilerek tanrılar katına alınmıştır (Bažant, 2004, s. 521).

Antik Roma'da gerçekleşen ve tanrı Bacchus adına yapılan Bacchanalia etkinliklerine de değinmek önem taşır. Bu etkinliği ve bu etkinliğin bastırılması hakkındaki temel

²⁸ Tezin "Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa ve Hristiyanlara Yaklaşımı" başlığı altında, bu kısım daha detaylı olarak ele alacağız.

²⁹ Bu paralellikler Hristiyanların da dikkatinden kaçmamıştır. Söz gelimi Iustinus Martyr, söz konusu paralellikleri, kendisinin daimōn olarak adlandırdığı pagan ilahlarının tanrısal söylemi kendi kötücül emelleri için taklit etmesine bağlamaktadır (Çiftçi, 2017, s. 64)

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Massa, 2019.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Euripides, 2020; Hansen, 2017, s. 251.

³² İncil rivayetlerinde geçen İsa'nın kendisini ikrar edenleri iyileştirmesiyle (Markos 5:25-34, Matta 15:21-28 vb.) taban tabana zıt bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

kaynak, Romalı tarihçi Livius'un (MÖ 59-MS 17) **Ab urbe condita** adlı çalışmasıdır (Öyken, 2009, s. 126). Tarihçi Livius'un Bacchanalia etkinlikleriyle alâkalı iddiaları insan kurbanı, işkence, sahtekarlık ve ahlaka mugayir işlerdir (Öyken, 2009, ss. 200–205). Livius'un bu meseleyi, kendi yorumunu katmadan, gerçeklere bağlı kalarak anlattığını söylemek pek mümkün değildir. Nitekim Öyken (2009, s. 2), Livius'un anlatımının herhangi bir kanıtı dayanmayan ve dahası kurgusal bulduğu yönüne dikkat çeker, netice itibarıyla da bu eserin, dinsel alanda yeni baskılara zemin teşkil ettiğini yazar. Konu üzerinde düşünülmesi gereken esas nokta, tam olarak da eserin bu niteliğidir. Yani Livius'un anlatımının doğru olup olmadığından ziyade, onun, bir Romalı olarak aykırı bulduğu ve **praua religio** (habis din) olarak nitelediği bir inancın süratle ve şiddet yoluyla tahakküm altına alınmaya çalışılmasıdır. Bu durum, Roma Devleti'nin, Olumposlu tanrılardan biriyle ilişkili olsa dâhi praua religio olarak gördüğü inanç gruplarına karşı izleyeceği bu tutumun, devletin genel yaklaşımına dair izlenim uyandırması açısından önemlidir.

Mithras kültürünün, Büyük İskender'in Pers seferiyle (MÖ 334-331) Antik Hellenlere ve onlardan da MÖ 1. yy'da Romalılar geçtiği düşünülmektedir³³ (Can, 2015, s. 626). Roma'da hızla yayılan Mithras kültürü, MS 2'nci ve 3'ncü yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nda doruk noktasına ulaşmış, **Imperator** Aurelianus tarafından (MS 270-275) Sol Invictus kültürü ile birleştirilmiş ve Sol Invictus, Mithras ile özdeşleştirilmiştir (Üzüm, 2016, s. 41). Dolayısıyla **deus sol invictus Mithras** (yenilmez güneş tanrısı Mithras) olarak adlandırdığı görülür (Can, 2015, s. 626).

Pagan tanrı Mithras'ın³⁴, güneşin doğuşuyla ilişkilendirilen 25 Aralık tarihinde doğduğu düşünülür (E. Şahin, 2012, s. 22). Mithras, ışık ve ateşten oluşan bir kayadan doğmuş ve ardından güneş tanrısı Sol'un kuzgunla yolladığı buyruğu ve yardımıyla³⁵ üzerine kurban ettiği boğa³⁶⁻³⁷, yeryüzündeki ve gökyüzündeki varlıkların yaratılmasını sağlamıştır (Akalin, 2009, s. 7). Mithras'ın doğumuyla ilgili dikkat

³³ Mithras kültürünün Hint ve İran kültüründeki yeri için bkz.: Kızıllı, 2013.

³⁴ Katar (2017, s. 447), Mithras adının, yazılı kaynaklarda ilk kez MÖ 1400'lerde Hititlerle Mitanni Devleti arasında yapılan bir antlaşmada geçtiğini aktarır.

³⁵ Sol, kuzgun aracılığıyla Mithras'a kurban anını haber vermiştir (Kızıllı, 2013, s. 132).

³⁶ Roma Mithras kültüründeki en temel öge olarak görülebilecek "boğanın kurban edilmesi" (Tauroktoni) inancı, Perslerin Mithras kültüründe bulunmamaktadır (D. Şahin, 2017, s. 75). Bu durum, Pagan kültürlerin süreç içerisinde değiştiğini görmek adına önemlidir.

³⁷ Boğayı kurban etmesi onu Perseus mythos'u ile de yakın kılan bir olgudur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Üzüm, 2016, ss. 37–39. Yine Perseus'un Medusa'nın başını kesmesi ile Mithras'ın boğayı kurban etmesi arasındaki ilişki için bkz.: E. Şahin, 2012, s. 18. Perseus ve Mithras arasındaki paralellikler hakkında daha fazla bilgi için bkz.: E. Şahin, 2012, ss. 12–13.

çekilmesi gereken iki husustan ilki, Mithras'ın bir bebek olarak değil; genç bir insan formuyla doğmasıdır (Kızıl, 2013, s. 132). Boğayı da bu formuyla kurban etmiştir. İkincisi, ışık ve ateşten oluşan bir kayadan doğmasının da etkisiyle ışık ve ateşle betimlenen bir tanrı olarak tasvir edilmesidir (Akalin, 2009, s. 7). Ayrıca Mithras, kaya anlamına gelen **petrus**³⁸ lakabıyla çağrılmış, merkezi Roma Vatikan'da kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur (Akalin, 2016, s. 182). Mithras'ın takipçileri, pazar günü [**dies Solis, sun day, güneşin günü**] güneş yükselmeye başladığında ayin yapar, Mithras'ın etini ve kanını temsil ettiğini düşündükleri ekme ve şarabı tüketir ve böylelikle Mithras tarafından sonsuz yaşamla müjdelendiklerine inanırlardı (Akalin, 2016b, s. 193). Iustinus Martyr, Mithrasların bu komünyon [**communio**] ayinini, kötücül iblislerin bir taklidi olarak yorumlamıştır (I. Apol., 66). Mithras, inanişaya göre yoldaşlarıyla son bir akşam yemeği yemiş ve bu yemekte, ekmeği ve şarabı, kanına ve bedenine dönüştürmüştü (Akalin, 2016b, ss. 211–212). Mithras'ı dikkate değer kılan hususlar, onun işkence altında öldürülmesi, öldükten üç gün sonra dirilmesi, daha sonra babası Ahura Mazda'nın yanına yükselip dünyanın sonundaki yargılama gününü beklemesidir (Akalin, 2016b, ss. 211–212).

Isis, ailenin ve kadınların koruyucu tanrıçası olarak bilinir (Murat Katar, 2017, s. 139). Aynı zamanda Isis, oğlu Horus'un³⁹ bakire annesidir (Akalin, 2016a, s. 16). Bundan dolayı "tanrı doğuran" [**Neter Mut, Theotokos / Θεοτόκος**] olarak anılır (Coulter & Turner, 2013, s. 343). Oğlu Horus'u kucağında taşıdığı ya da onu emzirdiği tasvirler, Isis'in en çok betimlendiği sahneler arasındadır (Alpaslan, 2020, s. 56). Isis'in, önemli iki özelliği de özelliği de onun "göğün kraliçesi" (Akalin, 2016a, s. 81) olması ile "doğurganlığın ve bereketin tanrıçası" şeklinde nitelenmesidir (Akalin, 2016a, s. 100). Isis, saflığı ve iffetiyle bilinir (Akalin, 2016a, s. 103). Aynı zamanda kendisine inanların kurtuluşu için oğul ve baba ile kendisine yakaranlar arasında aracı olacak kadar da merhametlidir (Akalin, 2016a, s. 103). Su yoluyla arınma ve günah çıkarma ritüelleri de Isis kültürünün başat unsurları arasında yer almaktadır (Akalin, 2014a). Isis, ezilenlerin, kölelerin ve günahkarların da tanrıçasıdır (Alpaslan, 2020, s. 53). Dolayısıyla Isis kültü, alt tabakaya da oldukça fazla hitap etmektedir. Nitekim MÖ 1.

³⁸ Diğer lakaplarına örnek olarak soter (kurtarıcı) ve logos verilebilir (Akalin, 2016b, s. 211).

³⁹ Horus, aynı zamanda Baba Ra'nın işlerini görür ve Baba Ra'nın tamamlayıcısıdır (Akalin, 2016a, s. 96)

yy'ın ilk yarısında Roma'ya giren bu kült, ağırlıklı olarak köleler, kadınlar, azatlılar ve askerler arasında yayılmaya başlamıştır (Alpaslan, 2020, s. 56).

Antik Helen Dünyası'nda ve Roma İmparatorluğu'nda devlet, din işleri açısından önemli görevlere sahipti. Söz gelimi, kült [**cultus**] işleri, yani tapınakların ve kutsal alanların bakımı ve inşası devletin sorumluluğu altındaydı.

Antik Hellen ve Roma dini yapısında iki konu, paganizme dair fikir sahibi olma noktasında önemli ipuçları taşır. İlki, Antik Hellen ve Roma pagan inanç sisteminde, rahip [**hiereus**] olma yöntemi ve rahipliğe bakıştır. Nitekim rahiplerin en önemli özelliklerinden biri tapınakların koruyucuları olmalıdır. Zira tanrılar adına yapılan tapınaklar, tanrıların özel mekânı yani onların evi olduğu gerekçesiyle halkın bu tapınakların içine girmesine izin yoktur⁴⁰ (Mansel, 1999, s. 142). Dolayısıyla halk tapınakların içinde değil; ama dışındaki sunaklarda ibadet etmekte, rahipler de tapınağı korumanın yanında dini törenleri yürütme görevini üstlenirler (Mansel, 1999, s. 142). Rahipler, aynı zamanda birer devlet memuru olmalarına rağmen, yöneticiler tarafından değil; şehirlerdeki toplumların oylarıyla göreve seçilirler (Mansel, 1999, s. 142). Dolayısıyla her yurttaş, rahip olmak için aday olabilir (Mansel, 1999, s. 142). İkincisi, din konusunda insanlara tanınan geniş çaplı özgürlüktür. Bu özgürlük sadece insanın istediği dini seçebilmesini içermez, aynı zamanda onun mythos'ları kendine göre yorumlamasına imkân tanır. Nitekim Hansen (2017, s. 19), sayısız yazara sahip olmaları, sürekli oluşum hâlinde olmaları gibi etkenlerden ötürü mythos'ların “geleneksel öykü” olarak değerlendirilebileceğini savunmuştur (Hansen, 2017, s. 19). Bu açıdan Augustinus'un üretilen mythos külliyyatını kastetmek için kullandığı ve zararlı olduğunu öne süreceği öyküsel teoloji [**theologia fabularis**⁴¹] kavramı da aynı anlamda değerlendirilebilir.

Paganlar için tanrıların yanında **daimōn**'lar da önemli yer tutmaktadır. Bu konuda “daimōn” [**δαίμων**] sözcüğünün iki başat anlamı üzerinde durulabilir. Bunlardan ilki Hesiodos tarafından verilen anlamdır. O, “altın soy⁴²” tabir ettiği soya mensup

⁴⁰ Oysa bilindiği gibi sinagog, kilise ve camilerde durum tam tersidir.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Scheid, 2003, s. 174.

⁴² Hesiodos'un İşler ve Günler [Erga kai Hemera] adlı eserinde, “soylar efsanesi” kısmında geçen anlatıya göre insanlar tarih boyunca birbirini takip eden beş ana soya sahip olmuşlardır (Hesiodos, 2019, ss. 53–56). Bu soylar Altın Soy, Gümüş Soy, Tunç Soy, Kahramanlar Soy ve günümüz insanların soyu olan Demir Soy'dur (Hesiodos, 2019, ss. 53–56). Söz konusu soyların özelliği, onların madenlere göre sınıflandırılmaları ve bunun sonucunda doğal olarak Altın Soy'un en talihli soy olmasıdır (Erhat, 2012, s. 275). Altın Soy insanların, hayatlarını sürdürmeleri için çalışmaları gerekmez, toprak onlara kendiliğinden ürün verir (Hesiodos, 2019, s. 53). Dahası hiçbir zaman yaşlanmazlar, kolları ve bacakları

insanların öldüklerinde Zeus tarafından daimōn yapıldıklarını ve ardından da insanların gözcülüğünü yapmakla görevlendirildiklerini ileri sürmektedir (Hesiodos, 2019, s. 53). Bir başka deyişle, bir zamanlar insan iken tanrılaşan varlıklar burada söz konusu olmaktadır ki, onların tanrı tabir edilmeleri de buradan kaynaklanmaktadır. İkinci anlam ise en baştan itibaren ölümsüz olma imtiyazı taşıyan ve bu dünya ile manevî âlem arasında yaşadıklarına inanılan birtakım varlıklardır (Rohde, 2020, ss. 106–107). Bunlar da daimōn tabir edilmektedirler; ancak bunları sonradan tanrılaşan insanlar gibi düşünmeye imkân yoktur. Sonuç olarak, her iki hâlde de “daimōn” denilen bu varlıkları ilâhî güçler şeklinde tasavvur etmek mümkündür. Pagan inancında onlara verilen görev ise ilâhî olan ile ölümlü insanlar arasında aracı olmalarıdır (Rohde, 2020, s. 19). Epictetus (Diss. 1.14.12), onun tasavvurunda Yüce Tanrı olan Zeus’un her insana bir daimōn atadığına inanmaktadır; o insanı o daimōn korumaktadır. MÖ 4’ncü yüzyılın Antik Hellen filozofu Platōn da her insanın yaşamı boyunca kendisine rehberlik eden bir daimōn’a sahip olduğuna kânidir; insanlar, yeraltı dünyası (ölüler diyarı) olan Hades’e, daimōn’ların kılavuzluğu sayesinde gidebileceklerdir (Plato, 1951, s. 63) *. Bu anlatımın sonrasında, her yönüyle değilse bile bazı yönleri itibariyle daimōn’ları ilâhî dinler tabir edilen inanç sistemlerindeki melekler ile paralel görmek mümkün olabilir (Rohde, 2020, s. 19). Söz gelimi semavi dinlerdeki meleklerin, Tanrı katından haber getirmeleri ya da doğdukları andan itibaren insanları korumaları ve gözetmeleri gibi özellikleri bilinmektedir. Bununla beraber, Antikçağ insanının zihninde insanların daimōn’larla konuşabilecekleri düşüncesi de var olmuştur. Bu düşünce, örneğin MÖ 4’ncü yüzyılın meşhur filozofu Sokrates’te oldukça canlı biçimde karşımıza çıkmaktadır (Kalaycı, 2014, ss. 261–262). MÖ 4.’ncü yüzyılı temsil eden ve Platōn tarafından kaleme alınan diyaloglarda (söz gelimi Kritōn), daimōn, Sokrates ile konuşan ve onu yönlendiren bir iç sestir (Kalaycı, 2014, s. 262). Ne var ki, daimōn kavramıyla özdeşleştirilen ilâhî gücün doğası itibariyle iyi veya kötü olması da mümkün görülmüştür. Mesela Sokrates’in daimōn’u iyi bir karaktere sahiptir; bu nedenle o, **eudaimōn**⁴³ olarak tabir edilmiştir. Nitekim felsefe alanında sık zikredilen ve umumiyetle “mutluluk” kavramının

hep dipdirdir (Hesiodos, 2019, s. 53). “Kaygısız, rahat, acısız, dertsiz” yaşamlarının sonunda da uykuya dalar gibi ölümler ve soyları sona erince de Zeus’un dileğiyle toprağı ve insanları koruyan bir daimōn olurlar (Hesiodos, 2019, s. 53).

⁴³ İyi daimōn ya da yönünü iyiye çevirmiş daimōn. Daha fazla bilgi için bkz.: Kalaycı, 2014.

karşılığı olan **eudaimonia** [εὐδαιμονία] sözcüğünün kökeni de muhtemelen buradan gelmektedir.

Hristiyanlık sonrası dönemde, Hristiyan entelektüeller pagan dinini eleştirirken, daimōn kavramı üzerinde de durmuşlardır. Ancak onlar, eudaimōn ifadesinin felsefede mutluluk olarak verilen anlamını bir kenara bırakarak bu kavramdan olumsuz çağrışımlar çıkarmışlardır⁴⁴. Onlara göre, pagan inanç sisteminde daimōn'lar, insanın aklını yitirmesine, otokontrolünü yitirmesine neden olan, tutku yoluyla onların zihinleri ve bedenleri üzerinde tahakküm kuran varlıklardır (Russell, 2018, s. 76). Iustinus Martyr de benzer bir görüşe sahiptir. O, daimōn'ların, paganlarca tanrı olarak yapılan heykellerde ikamet ettiklerini ve paganların kestikleri kurbanları tükettiklerini ileri sürmüştür (Russell, 2018, s. 88). Dolayısıyla Iustinus Martyr'e göre Pagan heykelleri, aynı zamanda daimōn'ların fiili halleridir. Bu nedenle Hristiyanlar, paganların heykellere kurban sunma âdetlerini kesin şekilde reddetmişlerdir; bunu, şeytana tapma addederek İsa'nın manevî şahsiyetine karşı şiddetli bir saygısızlık olarak görmüşlerdir. Nitekim Hristiyanlara göre daimōn'lar, şeytanın amacına hizmet eden varlıklardır. Bundan dolayı Hristiyanlar, daimōn olarak niteledikleri Pagan tanrılarına ve onların şerlerine karşı Mesih'e sığınmaya, vaftiz olmaya ve oruç tutmaya önem verirler. Onlar, Mesih'in, birtakım İncil rivayetlerinde de karşımıza çıktığı gibi daimōn'ları kovacağı düşüncesini taşımışlardır. Son olarak daimōn'lar, Hristiyan teolojisinde şeytan dışında kötü addedilen yegâne metafizik varlıklar değildir. Hristiyan inancına göre Tanrı iradesiyle yaratılan, ancak sonradan yoldan çıkarak insan cinsinden kadınlarla birlikte olan melekler, ayrıca, bu birliktelikten doğan çocuklar, daimōn'ların yanında kötü tin olarak görülmüşlerdir (Russell, 2018, s. 83).

Antikçağ'da Hristiyan dünyada daimōn'lar konusunda yaygın başka bir kanaat, pagan inancında tanrı Perseus ile ilişkilendirilen bakireden doğum ve bilhassa Mithras kültüründe mevcut vaftiz gibi kabul ve ritüellerin paganlara Hristiyan düşüncesinden alıntılanmak suretiyle bu daimōn'lar tarafından esinlendiği şeklindeki düşüncedir. Bir başka deyişle, daimōn'lar, Hristiyan entelektüelle göre, Hristiyanların İsa'dan miras birtakım öğretilerini pagan dünyada teşmile çalışmışlardır. Öte yandan Iustinus'a göre

⁴⁴ Russell (2017, s. 222), daimōn'ların "kötü daimōn'lar" olarak salt kötü nitelikte ele alınmalarının Hristiyanlar eliyle başlatılmadığını, bu bakış açısının Tevrat'ın MÖ 3. yy ve sonrasına ait Antik Hellençe çevirisi olan Septuaginta metinlerinde de yer aldığını vurgular. Öte yandan yine Russell'a (2017, s. 222) göre daimōn'lar tamamen kötü tinsel varlıklar olarak ele alınmalarının ardından, onların, şeytanla birleştirilmesinin önü açılmış ve şeytanın emrindeki ruhlar hâline gelmişlerdir.

Pagan şairlerin, anlattıkları Perseus ve Mithras'la alâkalı olanları da içine alan mythos'lara yönelik hiçbir kanıt öne sürememeleri dikkat çekicidir (Çiftçi, 2017, s. 55). Kısaca Iustinus Martyr'in (I. Apol., 23) öne sürdüğü üzere şairlere, daimōn'lar tarafından ilham edilen⁴⁵ bilgiler, esasında daimōn'ların insanları yoldan saptırmak için çarpıtıp bozduğu bilgilerdir. Yine Iuppiter'in oğulları olarak öne sürülen tanrılara da yine bu açıdan yaklaşılmalıdır (Çiftçi, 2017, s. 55). Daimōn'ların buradaki amacı geleceğini bildikleri İesous'un hikâyesini ve öğretilerini önceden mythos ve ayin olarak yaymak böylelikle de Hristiyanların iddialarının hali hazırda mythos'larda olduğunu göstererek bu iddiaları geçersiz kılmaktır. Iustinus (I. Apol., 55), daimōn'ların bu çabasına rağmen hiçbir mythos'ta İesous'un çarmıha gerilişini taklit edemediklerini belirtir. Zira Tanrı, İesous'un çilesini onlardan gizlemiştir. Bu sebeple mythoslarda Attis ya da Hercules gibi acı çekerek ölen ya da göğe alınan karakterler olsa da çarmıha gerilerek öldürülen bir karakter yoktur. Çarmıh öğretisinin benzersizliği, sadece İsa'nın idam edilmesinden değil, aynı zamanda çarmıhın şeklinden de ileri gelmektedir. Haç, Iustinus'a göre, insanı diğer canlılardan ayıran mühim bir olguyu içermektedir; ayakta duruş biçimini yansıtmaktadır. Iustinus'a göre haç sadece Hristiyanlar tarafından değil, Paganlar tarafından da kullanılmaktadır. Romalılar sancaklarında, imparatorlarının resimlerinde haç şeklini kullanmaktadır. Fakat tek farklı, haçın önemini ve anlamını anlamadan farkında olmadan bunu yapmalarıdır (Çiftçi, 2017, s. 66).

Hristiyanlar ruhu olmayan, madde suretinden geldiğini öne sürdükleri daimōn'ları, insanlara büyüü öğretene, yasaların içine kötülük katan, insanların ruhlarını ele geçiren, zihinsel ve bedensel hastalıklara sebep olan, günahları öğretene ve teşvik eden varlıklar olarak tanımlarlar. Iustinus Martyr'e göre sadece Paganlar değil, Samiriyeli

⁴⁵ Homeros'un (2008, s. 75) Ilias'ının ilk dizesi olan "anlat tanrıça" [μῆνιν ἄειδε θεὰ] diyerek kastettiği mousa (esin perisi) ve yine Hesiodos'un (2019, s. 6) "Selam size Zeus'un kızları. Verin bana o büyüü sesinizi" [χαίρετε, τέκνα Διός, δότε δ' ἱμερόεσσαν ἀοιδίην] diyerek kastettiği mousa, bu bağlamda değerlendirilebilir.

Simon⁴⁶ gibi büyücüler ve hatta Markion⁴⁷ (y.85-y.160) gibi heretikler⁴⁸⁻⁴⁹ (ayrılıkçı) de daimōn'ların etkisi altındadır (Russell, 2018, ss. 89–90). Cehennem azabının var olmadığını yayan, Hristiyanlara yönelik zulümleri teşvik edip destekleyen, zindan ve arenaların sorumlusu olan hatta Hristiyanların kafasını karıştırmak için iyi davranışların da sebebi olan yine daimōn'lardı. Iustinus, daimōn'ların tüm bu faaliyetlerine verilecek en iyi cevabın şehitlik olacağını belirtmiştir. Öyle ki şehitlik Hristiyan şehitlerini iblisi mağlup eden çarımhtaki İsa'nın oynadığı role benzetir⁵⁰ (Russell, 2018, ss. 90–91).

Pagan toplumunda Hristiyanlıktaki gibi ne bir günah algısı ne de körü körüne izlenmesi gereken dogmalar bütünü vardı. Önemli olan tanrıların onurlandırılmaları ve tanrıları kızdırabilecek bireysel hatalardan [**ἀμαρτία**] kaçınılmasıydı. Hristiyanlar açısından kendi dinlerini yayabilmek noktasında en zor husus ise paganlardan aşırı tutku ve arzularını bastırmalarını beklemektir. Yine de Hristiyanlar, pagan karşıtı metinlerinde bu hususu ısrarla eleştirmişlerdir. Onlar, pagan dininde “aşırı” gördükleri cinsel tutkuyu hedef almışlar ve buna şiddetli eleştiriler getirmişlerdir. Onların bu düşüncesi, muhtemelen en çok, paganlarca özgürce yaşandığına inandıkları cinsel yaşamın, Hristiyan ruhbanların zihin dünyasını şekillendiren ve onları cinsellik dâhil her türlü dünyevî beklenti ve konfordan uzak yaşamaya yönlendiren münzevi/mistik/asketik yaşam biçimiyle örtüştürememelerinden kaynaklanıyordu. Fakat Hristiyanların Pagan inanç sistemi altında duygu ve dürtülerini rahatça yaşayabilenlere bir şekilde hitap etmesi ve onların arzularını bastırmalarını sağlaması gerekiyordu. Bu noktada Paganları yine Pagan tanrıları yoluyla tiksindirecek bir yol

⁴⁶ Iustinus Martyr'in (I. Apol. 56) eserinde Samiriyeli Simon, büyülerıyla halkı şaşkına çevirip etkileyen biridir. Bu etki öyle büyüktür ki, Romalılar onu tanrı olarak kabul etmişler ve Roma şehrinde, onun bir heykelini dikmişlerdir. Yaşadığı tarih ya da kim olduğuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Fakat Çiftçi (2017, s. 70), Samiriyeli Simon'un, Yeni Ahit'te Elçilerin İşleri (Elçilerin İşleri 8:9-24) kısmında adı geçen Simon olduğunu aktarır.

⁴⁷ Erken dönem kilise babalarının ve Paulusçu Hristiyanların hedef aldığı bir yazardır. Yeni Ahit üzerine yaptığı çalışmalar ve İsrail tanrısını reddetmesinden ötürü bu külliyatta sadece Luka metnini esas alması (bu metin günümüzdeki Luka metninden farklıdır. Bkz.: Duygu, 2020, s. 99), beden ve kötülük ilişkisi konusundaki düşünceleri (bkz.: (Andrews vd., 2004, ss. 106–107), Hristiyan teolojisi açısından onu farklı ve dikkate değer biri kılmıştır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: Şenay, 2004.

⁴⁸ Albayrak (2005, s. 104), heretik kavramını heresi kavramıyla birlikte ele alır. Albayrak'a (2005, s. 104) göre heresi kavramı, Hristiyan kilisesinin ortodoks doktrininin karşısında olan doktrin; heretik ise bu karşıt doktrini yani heresi benimsen kişiştir. Bununla beraber Iustinus Martyr döneminde, henüz ortodoks bir yapılanmanın vücut bulmadığını, fakat Paulusçu kilisenin yükselişte olduğunu unutmamak gerekir.

⁴⁹ Russell (2018, s. 125), Hristiyanların, heresinin kaynağını aynı paganizmde olduğu gibi şeytan olarak gördüklerini, dolayısıyla heresi ve paganizmi eşit biçimde ele aldıklarını belirtir.

⁵⁰ Hristiyanlığın “şehitlik” kavramını ele alışı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Moss, 2013.

bularak cinselliğe yönelik tüm hikâyelerin, cinsel tutkuya sahip tanrıların kötülüğe yorulması için zemin hazırlamışlardır. Bu konuda en önemli örnek Pan'dır. Her zaman erekte olarak cinsel bir arzuyla resmedilen Pan, kötü bir doğaya sahip olmamasına rağmen, çirkin görünüşü ve aşırı cinsel tutkusu sebebiyle Hristiyanlar tarafından kötülükle özdeşleştirilmiş ve keçi sakalları, boynuzları şeytana uyarlanmıştır. Russell'a (2017, ss. 161–163) göre Hristiyanlar, Pan gibi bir tanrının temsil ettiği ve hem Hristiyan asketizmine hem de Antik Hellen felsefesinin ussallığına yabancı olan, zira mantığı askıya alıp aşırılıklara yönelen cinsel tutkuyu temsil eden bir tanrılar, kötülük ilkesi içinde rahat eritebilmişlerdi. Yine de Hristiyan entelektüellerin, kötülüğe yordukları konuların, kendi sübjektif değerlendirmeleri olduğu esas alınır, bu durumun, yani Pagan formların Hristiyan diabolizasyonunun, halkın inancını söndürmeye yönelik kasıtlı bir saptırma olduğu üzerine daha net düşünme fırsatı bulunabilir. Nitekim 4'ncü yüzyılda siyasi otoritenin yönü Hristiyanlığa dönünce, Paganların tapınakları ve kült merkezleri yıkılmaya başlanmış ve Pagan tanrılar için kurban sunanlara ölüm cezası getirilmiştir (Patacı, 2016, s. 176).

Roma Devleti'nde imperator'lara tapınım kültürü olarak karşımıza çıkan Roma İmparatorluk kültürüne ise **“Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa ve Hristiyanlara Yaklaşımı”** başlığında ayrıntılı olarak değinilecektir.

2.3.2. Roma Devleti'nde Yahudilik

Roma Devleti'nde kendine yer edinen inançlardan biri de Yahudilik idi. Yahudilik, köken olarak kendilerini MÖ 3'ncü binyılda yaşadığı düşünülen İbrahim peygambere dayandırmaktadırlar (Mehmet Katar vd., 2019, ss. 124–125). MÖ 2'nci binyılda yaşadığı düşünülen ve İsrail adını alacak olan Yakûb'un ise on iki oğlunun, on iki İsrail kabilesinin kökeni olduğuna inanılmıştır (Mehmet Katar vd., 2019, ss. 124–125). Neden sonra Mısır hanedanının elinde köle durumuna düşen İsrailoğulları, MÖ 2'nci binyılın ikinci yarısında, Musa önderliğinde Mısır'dan çıkartılarak “vaat edilmiş topraklar” olan Kenan diyarına ulaşma yolunda önce Sina yarımadasına götürülmüş ve orada tanrı ile ahitleşerek kendilerine Tevrat tevdi edilmiştir (Gürkan, 2012, s. 13). Ardından işledikleri bir günahın bedeli olarak kırk yıl boyunca çölde sürgün kalmalarının ve Musa'nın vefatının ardından Kenan diyarına girmeye hak kazanmışlardır (Gürkan, 2012, s. 27). Nihayetinde Tevrat'ın ilk beş kitabı

[πεντάτευχος] Musa'nın ölümünde sona erer ve sonraki kitaplar da MÖ 400'e kadar olan tarihsel süreci ele alır (Harman, 1988, s. 29).

Yahudilerin kutsal topraklara girdiği MÖ 13'ncü yüzyılın sonları ile MÖ 11'nci yüzyılın sonları arasını kapsayan dönem, bir kralın olmadığı ve kabileler arasında kısa süreli ittifakların hüküm sürdüğü "Hâkimler Dönemi" olarak bilinmektedir (Mehmet Katar vd., 2019, ss. 240–241). Nihayetinde halk, peygamber Samuel'den, kendilerini yönetecek ve savaşlarda önderlik edecek bir kral belirlemesini istemişler, bunun üzerine peygamber Samuel de Saul'ü, başına yağ sürerek mesh etmek suretiyle kral olarak seçmiştir (Mehmet Katar vd., 2019, ss. 244–245). Böylelikle yaklaşık MÖ 930 yılına kadar sürecek olan "Birleşik Krallık dönemi" başlamıştır. Saul'den sonra sırasıyla Davud ve Süleyman kral olmuştur. Süleyman döneminde devlet oldukça zenginleşmiş, ticaret faaliyetleri artmış ve dinin merkezini Kudüs'e çekme amacıyla Süleyman Mabedi inşa edilmiştir (Gürkan, 2012, ss. 28–30). Süleyman'ın ölümü ardından başlayan "Bölünmüş Krallık" dönemi bir süre çalkantılı olarak devam etmiş ve krallık, Kuzey Yahuda Krallığı ile Güney Yahuda Krallığı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Ardından önce yaklaşık MÖ 722 civarında kuzeydeki İsrail Krallığı Asurlular tarafından istila edilmiş, ardından MÖ 587 civarında Babil orduları Kudüs'ü işgal edip Süleyman tapınağını yıkarak Yahudileri Kudüs'ten sürmüşlerdir (Ceren, 2019, ss. 82–86). Böylelikle Babil Sürgünü dönemi başlamış ve sürgün, Pers kralı Büyük Kūroş'un (MÖ 559–530) Babilleri yendiği MÖ 539 yılına kadar devam etmiştir. Böylelikle Pers kralı Büyük Kūroş, Yahudilerin Kudüs'e geri dönmelerine izin vermiş ve gönüllü olanlar bu izinden istifade etmişlerdir (Mehmet Katar vd., 2019, ss. 265–266). İkinci Mabed Dönemini başlatan bu dönemde Ezra, Tevrat'ın son şeklini almasını sağlayıp İsrailoğullarını tekrar Yahudilik inancında birleştirmiş ve böylelikle "ikinci Musa" olarak anılmıştır (Gürkan, 2012, s. 34). Yahudiler, MÖ 332 civarına kadar Pers idaresi altında kalmışlardır. MÖ 332 yılında Büyük İskender'in (MÖ 332–323), Filistin bölgesini ele geçirmesiyle beraber Yahudiler, doğuda Seleukosların, batıda ise Ptolemaios hanedanının denetimi altına girmişlerdir (Mehmet Katar vd., 2019, s. 267). MÖ 198 yılında Seleukoslar, Ptolemaiosların elinde bulunan yerleri de denetim altına almışlar ve böylelikle Yahudilerin tamamı, onların idaresi altına girmiştir (Mehmet Katar vd., 2019, s. 267). Seleukos kralı IV. Antiochos'un uyguladığı Yahudi karşıtı politika ve Yahudilik inancına karşı giriştiği eylemler sebebiyle Yahudiler, MÖ 161 civarında Seleukoslara karşı isyan etmiş ve o sırada

Seleukoslar ile savaşan Roma'yı desteklemişlerdir (Ceren, 2019, s. 90). Yahudilerin Seleukoslara karşı bu başkaldırısı ağır kayıplara rağmen zaferle neticelenmiş ve Yahudiler kısa bir sũre için Yahudi Makabi soyundan gelen Haşmoni hanedanının y¶netiminde kendi krallıklarını kurmuşlardır (Gũrkan, 2012, s. 36). Bu krallık d¶neminde Yahudilikte; Ferisiler, Sadukiler ve Esseniler olmak ũzere ũ Yahudi cemaatinin ortaya çıkması ¶nemli bir durumdur (Gũrkan, 2012, s. 36). Diğer taraftan kurulan Yahudi krallığının ¶mrũ uzun sũrmemiř ve M¶ 63 yılında Romalı general Pompeius (M¶ 106-48), Filistin b¶lgesini ele geçirerek Yahudi krallığını Roma'ya bağlı hale getirmiştir.

Roma Devleti, Yahudi krallığını kendisine bağladığında, bu krallığa ayrıcalıklı imtiyazlar da tanımiştı (Ceren, 2019, s. 96). Bu ayrıcalıklar, Yahudilerin, Seleukoslara karşı Roma'yı desteklemesine yorulabilirdi. Ayrıca Bũyũk Herodes'in (y.M¶ 74-M¶ 4) babası Edomlu Antipater'in (y.M¶ 114-M¶ 43), Mısır iç savaşı sırasında Caesar'a destek vermesi de bir vakıa idi . Öte yandan s¶z konusu ayrıcalıkların tek taraflı olmadığının da altını çizmek gerekir. Nitekim M¶ 40 yılında, Roma'nın dostu ve mũttefiği olarak tanınıp Iudea'nın tek ve meşru kralı ilan edilen Bũyũk Herodes'in, Roma'da, Iuppiter Capitolinum'da pagan tanrılarına kurban sunduğu kayıtlarda yer almaktadır (Ceren, 2019, s. 101). Dahası Herodes, bununla da sınırlı kalmamış, bir Yahudi olmasına rağmen Iudea b¶lgesinde Pagan tapınaklar inşa ettirmiş ve Roma İmparatorluk kũltũne g¶sterdiği saygının bir nişanesi olarak meşhur Sũleyman Mabedi'nde, Roma imperator'u için gũnlũk kurban sunma uygulaması getirmiştir (Babadostu, 2019, ss. 44–50).

Yahudiler, Antik Roma y¶netimi altında iki bũyũk isyan hareketinde bulunmuşlardır. Bunlardan birincisi 66 yılında gerekleşiştir. Bu isyana gerekçe olan husus, Vali Florus'un vergi adına halktan bũyũk paralar toplamaya çalışması ve Sũleyman Mabedi'ndeki hazinelerinin bir kısmına el koymasıdır (Mehmet Katar vd., 2019, s. 269). Tabii, bu durum aslında ağır vergilere ve baskılara karşın halkın tepkisinin patlama noktasıdır (Mehmet Katar vd., 2019, s. 269). D¶nemin Roma imperator'u Nero (37-68), isyanın bastırılması için Germania ve Britannia'da askeri başarılarla imza atmış Vespasianus'u (9-79) g¶revlendirir. Vespasianus, oğlu Titus ile beraber 70 yılında Kudũs'ũ ele geçirir, Sũleyman Mabedi'ni yıktırır, 73 civarında ise ayaklanmayı tũmden bastırır (Mehmet Katar vd., 2019, ss. 269–270).

İlk büyük ayaklanma, Vespasianus tarafından sert bir şekilde bastırılrsa da bu durum, Yahudilerin, Roma İmparatorluğu'nu benimsemeyen, Faulkner'in (2017, s. 251) deyimiyile "**Romanitas**⁵¹'in cazibelerine sırt çeviren" tutumlarını değiştirememiştir. Bilakis 115-117 yıllarında Mısır, Libya ve Kıbrıs'ta Yahudi cemaatlerinin ayaklanmaları gerçekleşmiş ve bunlar, sert bir şekilde bastırılmıştır (Mehmet Katar vd., 2019, s. 270). Netice olarak Ceren'in (2019, s. 93) öne sürdüğü üzere, Yahudilik kimliğinin, Roma müdahaleleri sonucu bir "*yurtseverlik arketipine*" dönüşmesi akla yatkındır.

Hadrianus, imperator olduktan (117–138) sonra Roma Devleti'ne zarar verdiğine kani olduğu Yahudi toplumuna müdahale etmek için harekete geçmiştir. Bu durum, Yahudileri topyekûn olarak karşısına almak anlamına gelse de durmamış, kendisini Seleukos kralı IV. Anitokhos'un halefi ilan etmiş, Yahudilerin Makabi krallığını ortadan kaldıran (MÖ 63) Pompeius için bir anıt inşa etmiş ve Yahudi inancının en başat öğelerinden olan sünneti, ölüm cezasıyla yasaklamıştı⁵² (Faulkner, 2017, s. 251). Bunun sonucunda Yahudiler isyan başlatmış, isyanın önderi olarak da kendisi hakkında Mesihlik iddiasında bulunan Simon Bar Kohba'nın ve Yahudi haham Akiba'nın adı ön plana çıkmıştır (Faulkner, 2017, s. 251). Bu isyan, basit bir ayaklanma olmanın ötesine geçmiştir; zira isyan, birçok başka alanda kapsamlı neticeler ortaya çıkardığı gibi dinî açıdan da Hristiyan ve Yahudi tarihleri üzerinde derin tesirler husule getirmiştir. Simon Bar Kohba, isyana destek veren Yahudiler tarafından⁵³ Yahudilik inancında geleceği düşünülen mesih-kral beklentisine bir cevap olarak görülmüş ve onun, Yahudileri Roma yönetiminin mezaliminden kurtaracağına inanmışlardır⁵⁴. Neticede üç yıl süren isyan sonucunda, Hadrianus ve onun generali Iulius Severus'un hamleleriyle isyancılar mağlup edilmiş ve bunun sonucunda yüzbinlerce Yahudi öldürülmüş, kaleler, köyler ve hatta yeni adı Aelia Capitolina⁵⁵ olan Kudüs şehri tamamen yıkılarak kalan Yahudiler bölgeden kovulmuştur (Faulkner,

⁵¹ "Romalılık" anlamına gelen bir terimdir. Etnik aidiyete dayanmayan ve yurttaşlığı esas alan bir kimlik yaratma ihtiyacının sonucunda ortaya çıkmıştır. Daha fazla bilgi için bkz.: Merrills & Miles, 2010, ss. 88-91.

⁵² İsyanın sebepleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Ceren, 2019, s. 170.

⁵³ Duygu (2019, s. 112), İsa takipçilerinin bu isyanın bir parçası olmadığını, zira bunun, kendi inançlarına aykırı bir şekilde Bar Kohba'nın Mesihliğini onaylama anlamına geleceğini yazar.

⁵⁴ Bu konuda o dönemde Kudüs'te basılan isyan sikkelerş ve Murabba'at belgeleri önemli veriler sunar. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Babadostu, 2019, s. 242-254. Ayrıca Bar Kohba'nın mesihçi kurtuluş algısını kullanması üzerine bkz.: Ceren, 2019, s. 172.

⁵⁵ "Aelia Capitolina" adının isyandan önce mi, yoksa sonra mı verildiği konusunda kaynaklar arasında ihtilaf vardır bkz.: Ceren, 2019, s. 170.

2017, ss. 251–252). Simon Bar Kohba öldürülmüş ve “Yıldızın Oğlu” anlamına gelen adı, Simon Bar Koziba (Yalanın Oğlu) olacak şekilde değiştirilmiştir (Ceren, 2019, s. 171).

Her ne kadar bastırılan kanlı isyanlar, huzursuzluklar söz konusu olsa da Yahudilerin tümünün Roma’ya ya da Hellen kültürüne karşı olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Philōn (y.MÖ 20-y.MS 50) ve Iosephus (37-100) ve gibi Hellen kültürüne, Yahudilerin genelinden farklı bakan ve günümüzde dâhi etkin şekilde faydalanan çalışmalarda bulunan isimler örnek verilebilir.

Yahudi isyanının bastırılmasının sonuçlarından biri, Yahudilerin Mesih inancının savaççı kral-mesih beklentisinden ruhani boyutu ağır basan Mesih beklentisine doğru değişmesidir (Çiftçi, 2017, s. 14). Hristiyanlar açısından ise, bu isyan, bilim dünyasında Yahudi-Hristiyanlar diye tanımlanan Nasranîlerin gücünü zayıflatmıştır. Bunun sonucunda Paulusçu görüşler Akdeniz Havzası’nın dört bir tarafındaki İsa cemaatlerinde egemen duruma yükselmeye başlamıştır (Duygu, 2019, s. 630). Paulusçu Hristiyanlık, **gentile** Hristiyanlığı da tabir edilebilir ki, Iustinus Martyr 2’nci yüzyıl ortalarında Paulusçu kolu temsil eden yazarlar arasındadır.

Bu vesileyle Roma İmparatorluğu’nun her ne kadar inanç çeşitliliğine açık bir yapısı olsa da Yahudilik gibi dışa kapalı inançları kontrol altına almak istemesi ve bunda da aşırıya gitmekten kaçınmayacağı anlaşılabilir. Dolayısıyla Roma yönetiminin, Hristiyanlara yönelik politikalarına da bu açıdan bakmak mümkündür.

2.3.3. Roma Devleti’nde Hristiyanlık

Hristiyanlık, dogmaya, yani “ilâhi vahiy yoluyla gelen ve kilise tarafından doğru olarak tanımlanan öğretiyeye” dayanan bir dini inançtır (Aydın, 1998, s. 345). Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu tarafından çıkartılan “**Temel İlkeleriyle Hristiyanlık**” metninde de Hristiyanlığın vahye dayandığı ikrar edilmiştir (Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu, 2018, ss. 16–24). Hristiyanlık tek tanrılı bir dindir. Fakat Paulusçu Hristiyanlığın savunduğu, günümüz Hristiyanlığının Ortodoks anlayışı konumundaki inanca göre, tek tanrının [**Πατήρ**] sözü [**λόγος**], Bakire Meryem’den doğarak İsa

Mesih'te [Υἱός] bedenleşmiş ve Tanrı'nın oğlu⁵⁶ olarak adlandırılmıştır (Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu, 2018, s. 11). Fakat altı çizilmesi gereken nokta, Hristiyanlıkta, söz gelimi İslam'daki peygambere ittibâ (sünneti takip etme) anlayışında olduğu üzere, İsa'nın eylemleri ve yaşamı örnek alınmamış, bunun yerine İsa'nın kim olduğuna yani onun ilahi doğası ve kurtarıcı yönüne odaklanılmıştır (Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu, 2018, s. 11). Hristiyanlık, merkezine Eski Ahit [Παλαιά Διαθήκη] adını verdiği **Tanah [Θανάχ]** metinlerini ve onu tamamladığını öne sürdüğü Yeni Ahit [Καινή Διαθήκη] külliyatını alır (Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu, 2018, s. 11). Bunun yanında kilise babalarının inançları ve konsil kararları da Hristiyan dogmasında önemli bir yer tutar (Aydın, 1998, s. 345). Son olarak Ortodokslarca babadan, Katoliklerce oğuldan neşet ettiği düşünülen kutsal ruhun [Πνεύμα], baba ve oğul ile aynı tanrısal öze sahip olduğuna inanılır (Gündüz, 2007, s. 77).

İsa hakkında İncil rivayetlerinde çelişkilere rastlamak mümkündür. Söz gelimi Matta 1:23'te İsa'nın adının “tanrı bizimle” anlamına gelen Immanuel [Εμμανουήλ] konulacağı yazılmış ve bu da **Tanah**'ın Yeşaya (7:14) kitabında geçen kehanete dayandırılmıştı. Oysa, İsa'nın adı hiçbir zaman Immanuel konmamış, ona “kurtarıcı” anlamındaki İesous [Ιησοῦς] adı verilmiştir (Matta 1:25). Kuzgun'un (2008, ss. 280–283), İsa'nın soyağacında Matta ve Luka metinlerinde geçen bilgilerin birbiriyle örtüşmediğini iddia etmesi de dikkat çekicidir. Hatta daha da çarpıcı olarak Kuzgun'un (2008, s. 284) işaret ettiği üzere, Matta 1. bâbının 1-17'nci kısımlarında İsa'nın, Yusuf'un oğlu olduğu yazılıyken, devamında aynı 1. bâbın 18-25'nci kısımlarında İsa'nın annesi Meryem'in, Tanrı tarafından nasıl hamile bırakıldığı anlatılmaktadır.

Yine Kuzgun'un (2008), İsa ile ilgili İncil rivayetlerinde işaret ettiği önemli noktalar olan, İsa'nın, havarilerini “Ey imansız ve sapık nesil! Sizinle daha ne kadar kalacağım, size daha ne kadar tahammül edeceğim?” (Matta 17:17) diyerek azarlaması, Petrus'a “Çekil önümden şeytan!” (Matta 8:33) demesi, hayvanları kamçı ile kırbaçlayarak eziyet etmesi (Yuhanna 2:13-16), insanı kendi bedenine eziyet etmeye teşvik etmesi (Markos 9:43-47), kin ve nefret içeren mesaj vermesi (Luka 12:49-52), kölelere dair olumsuz sözleri (Luka 12:42-44), İsraili olmayanları köpeklerle eş tutması (Markos

⁵⁶ “Tanrı'nın oğlu” kavramının tarihsel kullanımı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Duygu, 2018; Kuzgun, 2008, ss. 300–303.

7:24-30, Matta 15:21-27), erkekleri kendini hadım etmeye teşvik etmesi⁵⁷⁻⁵⁸ (Matta 19:10-12) gibi örneklerin, İsa'nın ilahlığı noktasında kuşku ve tartışma yaratabilecek potansiyelde olduğu kabul edilebilir. Bu noktada, kuşkusuz İsa'ya dair İncil rivayetlerindeki çelişkili ifadelerden⁵⁹ de güç alarak İsa'nın tarihin hiçbir noktasında var olmadığını, onun kurgulandığını ya da diğer bir deyişle İsa Mesih'in aslında bir mythos olduğunu öne süren ve “Mesih Miti” olarak adlandırılan bir görüş de vardır. Duygu (2017b, ss. 69–70), bu görüşün, Paulusçu Hristiyanlar tarafından oluşturulan İsa portresi baz alındığında haklılık payına sahip olduğunu, ne var ki Tacitus (y.56-y.120) ve Mara Bar Serapion⁶⁰ öncülüğündeki pagan yazarların ifadelerinin ve mektuplarının böylesi bir teorinin önündeki en büyük engel olduğunu belirtir. Dolayısıyla Mesih Miti teorisinin karşısında İsa'nın tarihsel varlığını dolaylı olarak koruyanlar pagan yazarlardır. Bu durum, şüphesiz tarihin ironilerinden biri olarak addedilmelidir.

Hristiyanlığın temel öğretileri arasında aslî günah, kurtuluş ve teslis doktrinleri ön plandadır. Bu konulardan teslise **“Justinus Martyr'in Yaşamı ve Entelektüel Kişiliği”** başlığında değinildi. Aslî günâh doktrini, Adem ve Havva'nın Aden bahçesinde işlediği ilk günahın (Yaratılış 3:1-19), onların soyundan gelen tüm insanları bağlayıcı bir etkiye sahip olmasıdır (Gündüz, 2007, s. 95). Aslî günâh doktrini, Hristiyanlık inancına özgü bir doktrindir. Ayrıca konunun bir ilginç yanı, Tevrat'ın Yaratılış kısmında, Tanrı'nın söz konusu günahın cezası olarak Havva'nın yanında Tanrı'nın buyruğuna itaatsizliği sebebiyle Adem'e de ceza vermesi söz konusuyken, Paulus'un bu suçun cezasını sadece kadının yani Havva'nın üstüne yıkmasıdır (1.Timoteos 2:13-14).

Kurtuluş doktrini, İsa Mesih'in, insanoğluna ait aslî günahın kefareti olarak kendini kurban etmesi ve böylelikle insanoğlunun kurtuluşunu sağlaması üzerine kuruludur (Tümer, 1991, s. 496). Paulus'un yorumuna göre, aslî günahtan kurtulmak için vaftiz olmak ve Mesih'e iman etmek gerekmektedir⁶¹ (Gündüz, 2007, s. 86). Fakat bu

⁵⁷ Origenes'in (y. 185 - y. 253), kendini bu rivayete dayalı olarak hadım ettiği aktarılmıştır (N. Şahin, 2018, s. 23)

⁵⁸ Tertullianus, Paulus ve İsa'nın da fiziksel olarak hadım olduklarını savunmuştur (Moxnes, 2003, ss. 84–85). Fakat Tertullianus haricinde bu iddiayı savunan başka bir isim yoktur. Dolayısıyla iddianın geçerliliği kuşkuludur.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ehrman, 2020.

⁶⁰ Duygu (2017b, s. 55), Mara Bar Serapion'un kim olduğunun tespit edilemediğini, mektubunun 1'nci ve 3'ncü yüzyıl arasına tarihlendiğini aktarır.

⁶¹ Ayrıca bkz.: Tümer, 1991, s. 496.

durumda, Mesih'ten çok önceleri ölmüş olanların akıbeti merak konusu olmaktadır. Hristiyanlıktaki bir inanişaya göre, İsa Mesih, ölü kaldığı üç gün boyunca cehenneme gitmiş ve orada inançsız olarak ölmüş olanlara din tebliğinde bulunmuş, yani hem yaşayanların hem de ölülerin Mesih'i olmuştur (Gündüz, 2007, ss. 88–89). İlk büyük kilise babası Iustinus Martyr'in görüşü ise daha akılcıdır. Nitekim ona göre, Mesih'ten önce, logos doğrultusunda hareket etmiş herkes, kimliği ne olursa olsun, kurtulmuştur (Adam, 1998, s. 359).

Hristiyanlık, Iustinus'un zamanında henüz gelişim ve yayılım aşamasında olan, olgunluk seviyesine ulaşma yönünde ilerleyen yaklaşık yüzyıllık bir inanç sistemiydi. Iustinus'tan önceki dönemde, özellikle bazı kilise babalarının teori ve çalışmalarıyla Hristiyanlık her ne kadar kendi esasını teşkil eden Yahudilikten ayrı ve bağımsız bir din hüviyetine bürünmeye başlamış idiyse de, yine de 2'nci yüzyıl ortalarında henüz her yönüyle doktrine edilmiş ve bugünkü şeklini almış bir inanç sistemi görünümünden uzaktı (Demirci, 2018, s. 3). Bununla beraber Apostolik Babalar döneminden itibaren, Roma İmparatorluğu'nun geniş sınırları içinde dört bir yana yayılan Hristiyanlığın bu yayılım hızını arttırmasında, sonradan Hristiyanlığa geçen gentileler⁶² ve theosebesler⁶³ gibi farklı kesimlerin de rol oynadığı açıktır. Diğer taraftan ise Roma İmparatorluğu'nda o zamanlar yaygın pagan inançlar maddî dünyayı ve dünyevî idealleri merkeze alıyorlardı. Halbuki geniş halk kesimleri, seçkin zümreler karşısında dünyevî beklentileri ortadan kalkmış şekilde oldukça güç koşullar altında bulunuyorlardı. Bu nedenle, pagan inanç sistemleri onların beklentilerini karşılayamıyordu. Dolayısıyla “göksel krallık” gibi mefhumlar üzerinden öteki dünyayı ve manevî âlemi esas alan bir din olarak Hristiyanlık birçok kesim için umut kapısı olmuştu. Bu durum aynı zamanda egemen güce karşı biriken öfkenin Hristiyanlık yoluyla ortaya çıkmasını ve Hristiyan öğretisiyle ortadan kalkan ölüm korkusunun kitleleri şehitliğe sürükleyici niteliğini de bize gösterir.

Bu anlatımdan anlaşılıyor ki, Iustinus'un yaşadığı dönemde (y.100-y.165) Hristiyan inancı bağlamında temel ihtiyaç, bu dinin öğretilerine ve doktrinlerine bir sistem kazandırılmasıydı. Iustinus da dönemin önde gelen bir entelektüeli olarak Hristiyanlık

⁶² Latince gentilis sözcüğünden türeyen bu kelime, Yahudi olmayanları, diğer bir deyişle “öteki olanı” tabir etmek için kullanılmıştır. Kelimenin ele alınışı ve anlamı noktasında, Yahudi kutsal yazıları da önemli bir yere sahiptir. Bilgi için bkz.: Duygu, 2019, s. 220.

⁶³ Hem Yahudiler hem de Hristiyanlık tarihinde önem arz eden bir inanç grubudur. İslam dünyasında ise Hanif fenomeni ile ilişkilendirilir. İnançları hakkında elde net bir bilgi olmasa da monoteist bir inanç yapısına sahip oldukları düşünülür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kurt, 2017; Demirci & Kurt, 2016.

namına bu işe omuz verenlerden olmuştu. O, çok doğal olarak bu sırada eski felsefe eğitimini de özenle kullanmıştı. Iustinus, bu amaçla, tıpkı bir zamanlar Platōn'un myhos'u şairlerin elinden alması ve onu felsefeye dönük kullanması gibi, felsefeyi de paganların elinden alarak Hristiyanlık için kullanmayı düşlemişti. Kazandığı bu güçlü temelin de etkisiyle Hristiyanlık, Iustinus Martyr'in idam edildiği Marcus Aurelius'un döneminde (96-180) İmparatorluğun en uzak vilayetlerinin çoğuna yerleşmiş durumdaydı. Bunlar arasında İspanya, Galya, Almanya, Afrika ve Ön Asya vilayetleri örnek gösterilebilir (Çiftçi, 2017, s. 14). Böylelikle Hristiyanlık, yayılım hızıyla Yahudileri geride bırakmış ve hem nitelik hem de nicelik açısından Pagan inanç sistemiyle hızla rekabet etme aşamasına doğru gitmekteydi.

Hristiyanlığın hızlı yayılımından rahatsız olan ve Hristiyanlığı sosyal uyum açısından bir sorun olarak gören kesimlerin bu inanç hareketini bastırmak ve etkisini azaltmak için şiddet yoluna başvurduğu da bilinmektedir. Bu durum savunduğu inanç sistemi, halkın aşağı tabakalarının arayışını tatmin etmeyen egemenlerin, Hristiyanlara karşı son bir reaksiyonu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Hristiyanların inançları gereği sergilediği katı ahlakilik, ibadetlerindeki sadelik ve karşılık beklemeden yaptığı uygulamalar, bunların tam tersini içeren Pagan inanç sistemlerinden ayrı olduğu için toplumdaki ayrıcalıklı Pagan kitlenin o dönemde alışık olmadığı bu durum karşısında şaşkınlık, korku ve hatta nefret beslediği düşünülebilir. Zira bu durum kendilerine adeta sınırsız bir ahlaki özgürlük tanıyan, şaşa ve gösteriş içeren, dünya odaklı inanç sistemine vurulan zorlu bir darbeydi. Dolayısıyla Hristiyanlığın Roma'da yer yer **de facto** yer yer de resmi olarak "izin verilmeyen din" [**religio illicita**] statüsüne alınması dönemin egemen kültürüne, sosyal yaşamına aykırılığı bakımından ve Roma İmparatorluğu'nun tehdit gördüğü unsurlara yönelik izlediği politika açısından normal karşılanabilir.

2.3.3.1. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa ve Hristiyanlara Yaklaşımı

Iustinus Martyr'in doğumu ve çocukluk yılları, Traianus'un (53-117) Roma İmparatoru olduğu döneme (98-117) tekabül etmektedir. Bu detay önemlidir; çünkü Traianus, Roma İmparatorluğu tarihinde en geniş siyasî sınırlara ulaşılan dönemin hükümdarıdır. Bir başka deyişle, Traianus'un taht yılları, Roma İmparatorluğu'nun siyasî açıdan en parlak dönemidir. Bu ve benzeri gerekçelerle, Traianus'un ismi birçok

antik metinde çokça zikredilmektedir. Bu metinler arasında ayrıcalıklı yere sahip olanlar, onun Bithynia’da legatus Augusti olarak görev yapan Genç Plinius (111-113) ile yaptığı karşılıklı yazışmalarıdır.

Bu yazışmalar, Hristiyanlardan da bahseden ve biri Plinius diğeri Traianus tarafından kaleme alınan iki mektup⁶⁴ da içermektedir. Plinius, imparatora hitaben yazdığı mektupta, Bithynia Bölgesi’nde tutukladığı Hristiyanlara dair gözlemlerini ve onlara karşı izlediği tutumu söz konusu etmiş, imparatorun Hristiyanlar hakkında nasıl bir usul izlemesi gerektiği yönünde tavsiye istemiştir. Traianus, cevabî mektubunda, Hristiyan avcılığı yapılmasını doğru bulmadığını belirtmiştir; hatta onlar, Hristiyan olduklarını reddederlerse affedilmeleri gerekir. Bu mektup, Hristiyanlığın o dönemde Roma yönetimi nezdinde sıra dışı ve hatta belki de yasak bir inanç olarak kabul edildiği izlenimi yaratmaktadır.

Traianus’un sonrasında tahta çıkan Hadrianus (117-138), imparatorluğun devasa sınırlarını kendi inisiyatifiyle bir ölçüde daraltmış ve kendi belirlediği sınırlar içinde daha sağlam bir iktidar arayışında bulunmuştur. Anlaşılan o ki, Hadrianus da Hristiyan olduğu öne sürülen kişilerin yargılanmadan infaz edilmesine karşı bir tutum geliştirmiştir. Nitekim onun bu tutumu, 122-123 yıllarında **Asia proconsul**’ü olan Minucius Fundanus ile yaptığı bir yazışmada belirgin olmaktadır (Çiftçi, 2017, s. 8). Eusebius’un (2011, ss. 108-109), aktardığına göre Hadrianus, valisi Srennius Cranianus’tan bir mektup alır. Mektupta vali, Hadrianus’a, Hristiyan olarak ihbar edilen kimseleri mahkeme yapmaksızın katlettiğini söylemektedir. Bunun üzerine Hadrianus, Fundanus’a bir mektup yazar ve Hristiyan olduklarından kuşkulanan kişilere dair önce araştırılma yapılması gerektiğini belirtir. Eğer o kişilerin masum olduğu ortaya çıkarsa, bu sefer suçlamada bulunanların cezalandırılmalarını söylemiştir.

Hadrianus sonrasında Roma tahtına Antoninus Pius (138-161) geçmiştir. Iustinus Martyr’in yaşamının büyük kısmı bu imparatorun taht yıllarına denk düşmektedir. Bu dönem, aynı zamanda, 96-180 yılları arasına tarihlendirilen “Beş İyi İmparator” döneminin de henüz sürdüğü bir süreçtir. Antoninus, selefi Hadrianus’un aksine, Roma geleneklerine sıkıca bağlı bir imparatordur; bunun yanında Roma geleneğinde

⁶⁴ Mektubun İngilizce metni için bkz.: <https://faculty.georgetown.edu/jod/texts/pliny.html>

önemli bir yer tutan “**pius**⁶⁵” unvanını almıştır. Aynı zamanda Antoninus Hanedanı’nın kurucusu da olan Antoninus Pius, her ne kadar savaştan ve şiddetten kaçınmaya çalışmış ve İtalya dışına pek çıkmamışsa da yine de Hristiyanlar ile Roma yönetimi arasında onun döneminde de yer yer gergin ilişkiler yaşanmıştır. Bu bağlamda örneğin, rivayete göre Aziz Polykarphos (ö.155) gibi önde gelen bazı Hristiyanların katledilmesi, Antoninus Pius dönemine tarihlendirilmektedir. Iustinus Martyr’in başkent Roma’ya taşınması da aynı sürece rastlamaktadır. Dahası, o, anlaşıldığı kadarıyla **Birinci Apologia**’yı da Antoninus Pius ve Roma Senatosu’nun karşısında gerçekleştirmiştir. Hristiyan geleneği, Iustinus’un 165 yılı civarında, yani İmparator Marcus Aurelius (161-180) döneminde şehit edildiğini kabul etmektedir (Minns & Parvis, 2009, s. 32).

Bilindiği gibi, 1’nci yüzyıl ve 2’nci yüzyılın ilk çeyreği, Roma yönetimi ile Filistin Yahudileri arasında gergin ilişkilerin yaşandığı dönemlere tanıklık etmektedir. Bu süreçte Filistin ve civarında Roma yönetimi karşıtı birçok Mesihî isyan patlak vermiş, hatta 66-70 ve 132-135 yılları arasında olduğu gibi Romalılar ile Yahudiler arasında büyük savaşlar yapılmıştır. Bu savaşlardan ikincisi, yani 132 yılında başlayan mücadele, Filistin sahasında Mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkan ve büyük bir Yahudi isyanı başlatan Bar Kohba ismiyle müsemmadır. Imperator Hadrianus, bu isyan vesilesiyle yaşanan savaşlarda Yahudiler üzerinde ezici zaferler elde etmiştir. Savaşın sonucu ise Yahudiler açısından gerçek bir felaket olmuştur. Yahudiler, uğradıkları ağır katliamlar ve esaret yaşamı bir yana, kendi kutsal şehirleri olan Kudüs’e girme hakkını bile yitirmişlerdir. Bilindiği gibi yine Hadrianus’un döneminden itibaren Kudüs’ün yerine, artık bir pagan şehri olarak yükselen Aelia Capitolina ön plana çıkmaktadır. İşte yaşanan tüm bu dönüşümler ve bilhassa bölgede ortaya çıkan demografik değişim hem Yahudi inancında hem de o sıralarda Yahudilik karşısında bağımsızlık arayışı gösteren ve yükselmekte olan Hristiyanlık açısından kalıcı izler ortaya çıkarmıştır. Bu

⁶⁵ Faulkner (2017, s. 39), yurtsever olarak ele aldığı pius kavramını basitçe çevirmenin zor olduğunu belirtir. Bu kavramın belki de en etkin kullanımı Vergilius’un (MÖ 70-MÖ 19) anlattığı Aeneas karakteridir. Bu karakter, tanrıların yazgısını benimseyen ve görev sorumluluğuyla yazgıdaki rolünü yerine getirmek için birçok zorluğu aşan Romalı arketipini oluşturur. Vergilius, Aeneas’a tanrıların yazgısını kabullenmesi ve bu yazgının peşinden gitmesi sebebiyle dindar; atalarına ve ülküsüne bağlılığı sebebiyle sadık anlamında kullanılabilecek pius unvanını verir (Vergilius, 2019, s. 37). Ama konu, İmparator Antoninus’un pius unvanına geldiği zaman farklılaşır. Antoninus’un unvanını gösterdiği anlayış ve hoşgörü ile kazanmıştır (Eutropius, 2007, ss. 205–207). Onun örneğinde pius unvanı, “hoşgörülü, yardımsever” olarak ele alınmıştır (Eutropius, 2007, s. 283). Antik Roma kültüründe pius unvanının kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Vergilius, 2019, s. 457; Gören, 2007, ss. 123-124; West, 1925.

bağlamda, havarilerin inanç geleneğini ve otoritesini 2'nci yüzyıl başlarında hâlâ yaşatmaya çalışan Yahudi karakterli İsa cemaatleri, örneğin Nasranîler (ya da başka bir tanımlamayla Ebionitler), Yahudiler ile Romalılar arasında yaşanan bu silahlı çatışmaların sonunda ciddi anlamda güç ve otorite kaybı yaşamışlardır. Onlar, 2'nci yüzyılın ortalarından itibaren resmî kilise yazarlarının eserlerinde de “sapkın” ilan edilerek dışlanmaya başlanmışlardır (Duygu, 2017a, s. 114). Böylece havarilerin (ve Nasranîlerin) Musa Şeriatı merkezli inanç öğretileri bir yanda zayıflarken, öte yanda Iustinus Martyr gibi önemli isimleri de ihtiva eden gentile Hristiyanlığı güç kazanmıştır. Bugünkü Hristiyanlığın temelini oluşturan anlayış ve doktrinler de zaten büyük ölçüde söz konusu bu gentile Hristiyanlığı içinde ortaya çıkıp tekamüle uğrayacaklardır (Duygu, 2019, ss. 671–678).

Gentile Hristiyanlığı, temelini Tarsuslu Paulus'un İsa sonrası dönemde ortaya attığı fikirlerden almaktadır. Kilise yazarları, Antikçağ'da ve Geç Antikçağ'da, herhâlde özelde daha ziyade kendilerinin de mensubu oldukları gentile Hristiyanları, genelde ise Hristiyan dünyanın tümünü kast ederek, Roma yönetiminin zulümlerinden sıklıkla şikâyetçi olmuşlardır. Iustinus Martyr de paganların Hristiyanlara karşı adaletsiz ve ön yargılı olduklarını ileri süren Hristiyan yazarlar arasındadır. Iustinus Martyr'in bu konudaki şikâyet ve yakınmalarının arka planını ve kökenlerini anlamak için Roma yönetimi ile Hristiyanlık arasındaki ilişkilere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Roma, MÖ 8. yy'a kadar uzayan bir geçmişe sahip büyük bir devlettir. İlk başları Italia'nın Latium adındaki küçük bir bölgesinde doğan Roma Devleti, izlediği yayılcı politikayla giderek genişlemiştir. İsa'nın doğduğu dönemde artık bir imparatorluk haline gelmiş Roma'yı, Roma'nın ilk imparator'u olan Augustus (MÖ 27-MS 14) yönetmekteydi. Augustus'un önemi, sadece Antik Roma'da devlet rejimini değiştirmesi ve ilk imparator olması değil; aynı zamanda Roma'ya tarihi boyunca en fazla toprak kazandıran imparator'un da kendisi olmasıdır (Öztürk, 2018, s. 3). Nitekim İsa'nın öğretilerini yaydığı dönem olan MS 1. yy'da Roma İmparatorluğu, hâkimiyet alanını batıda Kuzeybatı Hispania'dan (MS 19), doğuda Iudea bölgesine (MS 6) kadar genişletmişti (Öztürk, 2018, s. 3). Bu genişlemenin sonucu olarak Roma İmparatorluğu'na fethedilen yerlerden yeni inanışlar girmiştir⁶⁶. Bu yeni inanışların İmparatorluk içine nüfuz etmesi, Roma'nın karşı çıktığı bir durum değil; bilâkis

⁶⁶ İnanışların Roma İmparatorluğu'na girme süreciyle alakalı ayrıntılı bilgi için bkz.: Alpaslan, 2020; Katar, 2017.

Roma'nın teşvik ettiği durumdur. Bu konuda Dürüşken'in (2003, s. 29) Minucius Felix'ten (y.ö.260) yaptığı şu nakil son derece önemlidir:

Baştan sona, o çok uzaklara yayılmış imparatorlukta, eyaletlerde, kentlerde bütün yerel halk topluluklarının kendi dini ayinlerine ve yerel tanrıların tapımlarına rastlıyoruz. Örneğin, Eleusisliler Ceres'e tapıyorlardı, Phrygialılar Büyük Ana tanrıçaya, Epidauruslular Asclapius'a, Chaldaecalılar Baal'a, Surialılar Astarte'ye, Tauri, Diana'ya ve Galler, Mercurius'a taparlardı. Ama Romalıların bir farkı vardı, dünyadaki bütün tanrılara taparlardı. Onların gücü ve yetkisi bütün dünyanın en uç sınırına egemen olmuştur ve yetkisi güneşin geçtiği yolların ve koca Oceanus'un sınırlarının ötesine yayılmıştır... Romalılar bir kenti ele geçirdikten sonra... Fethettikleri halkın tanrılarına onur bahşederler. Tanrıları Roma'ya davet ederler, onları ve tüm dünyanın tanrılarını sahiplenirler... Böylece, Romalılar bütün ulusların dini ayinlerini kendilerine uyarlarken, kendileri de bir imparatorluk kazanırlar.

Romalıların bu tutumunun, Pagan inanç sisteminin kısıtlayıcı olmayan yapısından kaynaklandığını öne sürmek mümkündür. Gerçekten de Pagan inanç sistemi, insanın hangi tanrıya veya tanrılara inanacağından ziyade insanların, tanrıların lütfuna mazhar olmaları için yerine getirmeleri gereken dinsel törenlere yani ritüellere ağırlık vermektedir (Scheid, 2003, s. 173). Öte yandan tanrı ve tanrıçalar, bireyin özel hayatının da ötesinde bir anlama sahip olması, yani tanrı ve tanrıçaların, aynı zamanda şehirlerin kimliğini ve onurunu temsil etmeleri, o şehirlerin koruyucusu olmaları da bir gerçektir (Sönmez, 2020, s. 1916). Bu konuda tanrıça Athena'nın adını verdiği Athena kenti de çarpıcı bir örnektir.

Roma yönetiminin, insanları inanç dünyasında tamamen serbest bıraktığını ve din yaşamına hiçbir şekilde karışmadığını söylemek pek mümkün değildir. Nitekim Roma Devleti'nin, Augustus eliyle İmparatorluğa dönüştürülmesi aşamasında değişen sadece Roma anayasası olmamış, aynı zamanda, inanç alanında da ilk olarak MÖ 44 yılında öldürülen Iulius Caesar'dan⁶⁷ başlamak üzere ölmüş ve yaşayan imparator'lara yönelik yeni ve etkisini yüzyıllar boyunca sürdürecektir bir kültür, Roma İmparatorluk kültürünün temelleri atılmıştır. Tabii bu durum bir anda gerçekleşmemiştir. Caesar, cumhuriyetin son dönemlerinde (MÖ 50 civarı) kendini var olmasıyla övündüğü tanrısal soy aracılığıyla yüceltmek istemiştir (Taylor, 1977, ss. 58–77). Fakat bu, onun, bir grup aristokrat azınlık (kendilerine verdikleri adla: **liberatores**) tarafından cumhuriyet rejimine karşı bir tehlike olarak görülüp ortadan kaldırılmasının sebepleri arasındadır (Yurtsever, 2021, s. 2). Caesar'ın ölümünden sonra yeğeni Octavianus⁶⁸, MÖ 43 yılında askeri bir darbeyle Roma'nın kontrolünü ele geçirdi ve Caesar'ın

⁶⁷ Iulius Caesar, kendini imparator olarak ilan etmemiştir. Fakat devletin her kademesini yandaşlarıyla doldurduğu, ölümünden bir ay önce yani MÖ 43 yılının Şubat'ında kendini dictator perpetuus (yaşam boyu dictator) ilan ettiği bilinmektedir (Faulkner, 2017, s. 196)

⁶⁸ "Augustus" (yüce) unvanını MÖ 27 yılında aldı (Faulkner, 2017, s. 205).

tanrısal soyunu sahiplenme yoluyla **divus Iulius** (tanrısal Iulius) kültürünü oluşturarak Roma İmparator kültürünün temelini attı (Faulkner, 2017, s. 199). Ardından hasımı olan ama diğer taraftan da bir diğer Caesar yanlısı, Caesar'ın eski komutanı olan Antonius ile birleşerek suikastçilerin üzerine yürüdü ve MÖ 42 yılında onları bozguna uğrattı. Nihayetinde ise MÖ 30 yılında Antonius ile Cleopatra'yı yenerek Roma İmparatorluğu'nun tek hâkimi oldu (Faulkner, 2017, s. 203). Augustus'un tek hâkim olması ile Roma İmparatorluk kültürü, imparatorluğun geneline yayıldı. Bu minvalde, imparatorluk genelinde **Caesareum** ve **Augusteum** adı verilen yapılar inşa edildi (Rüpke, 2018, s. 274). Bu sayede sadece ölümlerinden sonra değil; yaşarlarken de imparator'lara tapınma⁶⁹ uygulaması başlamıştı. Rüpke (2018, s. 277), Roma İmparatorluk kültürü ile Batı kültüründe yöneticilere, hayat olup olmamaları fark etmeksizin, o ana dek ilk kez tanrısal nitelik atfedildiğini belirtir. Bu bilgi de Augustus'un getirmiş olduğu kültürün önemine dair bir izlenim vermesi açısından dikkate değerdir. Fakat, onu asıl önemli kılan, bir imparatorluk kültürü olması hasebiyle her kesim ve inançtan (tek tanrılı dinler hariç) insanı bir araya getirebilecek ortak bir payda sağlamasıydı (Yurtsever, 2021, ss. 2–3). Nitekim Roma İmparatorluğu için imparatorluk kültürünün taşıdığı önem, dinin ötesinde siyasi bir içeriğe de sahipti. Zira Sönmez'in (2020, s. 16) aktardığına göre imparatorluk kültürü, Roma'ya duyulan sadakatın somut bir örneğiydi. Oysa Hristiyanlar, imparatorluk rejiminin bu hayati unsuruna saldırıyorlardı. Saavedra (2015, s. 203) da imparatorluk kültürü kapsamında, Anadolu bölgesinde⁷⁰ kurulan tapınakların, Hristiyanlar tarafından tepkiyle karşılandığını aktarmaktadır. Doğal olarak Romalılar için bu tür bir saygısızlığın kabul edilemez olduğunu düşünmek zor değildir.

Sönmez (2020, s. 17), Romalıların dini, devlete sadakatle bağlılığı teşvik eden bir sosyal faaliyet olarak gördüklerini aktarır. Bu doğrultuda her ne kadar Pagan inanç sistemi, hangi tanrılara veya tanrıçalara inanılacağı noktasında kişiyi serbest bırakan bir yöne sahip olsa da aynı serbestliği tanrıların varlığını reddetme yani ateizm noktasında göstermemiştir. Unutulmamalıdır ki Antik Hellen kültürünün en özgürlükçü ve parlak döneminde⁷¹, ünlü filozof Sokrates'e (MÖ 469-MÖ 399)

⁶⁹ Yurtsever (2021, s. 2), imparator'lara hayattayken tapınma uygulamasının imparatorluğun ilk yıllarında henüz alışılmadık bir uygulama olduğunu; ama Principatus Dönemi'nde (MÖ 27-MS 284) bu uygulamanın yaygınlaştığını aktarır. Dolayısıyla Roma İmparatorluk kültürünün zaman içinde gelişim gösterdiği ortadadır.

⁷⁰ Erken dönem Hristiyanlarının en faal olduğu bölgelerden biri.

⁷¹ Klasik dönem olarak da bilinen Atina demokrasisinin yaşandığı dönem (MÖ 5.-4.yy).

yöneltilen suçlamalar tanrılara inanmamak ve gençleri bu yollarla zehirlemek idi (Platon, 2001, ss. 11–18). Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve dini taassubunun yükselişte olduğu bir dönemde, bir İncil rivayetinde, Paulus'un, Ephesos tanrıçası Artemis'in otoritesini sarsacak sözler söylediği iddiası (Elçilerin İşleri, 19:28-41), halkı galeyana getirmek için yeterliydi.

Pagan inanç sistemi, kişiye neye inanacağı noktasında serbestlik tanısa da son karar yine Roma mercilerinin olmaktadır. Romalılar, çeşitli sebeplerden ötürü Bacchanalia kültürü⁷² (MÖ 186), Isis kültürü (MÖ 59) Druid inancını (MS 14-37), engelleme yoluna gitmişlerdir. Ancak bu örneklerde, ilgili kültürlere bağlı müntesiplerin, Antik Roma'daki din ve gelenekler aleyhine topyekûn bir direniş ve mücadelelerinden söz etmek mümkün değildir (Sönmez, 2020, s. 1918). Ayrıca onlar, Pagan politeizminden farklı bir hareketi de savunmuyorlardı. Hristiyanları ise farklı kılan hususlar, tam olarak bunlardır. Zira Hristiyanlar, sadece Antik Roma'daki din ve gelenekleri hakir görmemekte ve imparatorluk kültürü çerçevesinde Roma imparatorlarının tanrısallığını yadsımamakta; aynı zamanda diğer insanları da buna teşvik etmekte idiler (Sönmez, 2020, s. 1920). Belki tüm bunlara rağmen Hristiyanların bir şekilde görmezden gelinmeleri mümkün olabilirdi. Fakat Hristiyan adetlerine ve düşüncelerine yabancı olan Pagan halk tarafından, Hristiyanların uygulamalarının anlaşılabilmesi ve yamyamlık, ensest ilişki gibi ithamlarla otoritelere bildirilen şikayetlerin artması (Duygu, 2017a, ss. 126–127) Hristiyanlara yönelik tahammül sınırlarını daha da aşağı çeken faktörler olarak algılanabilir. Tüm bunların gerisinde yatan ve Hristiyanlara yönelik tepkinin temeli olan husus pax deorum (tanrıların huzuru) ilkesidir. Bu ilke öylesine önemlidir ki, tüm Roma dini yapısının bu ilke üzerine kurulduğu söylenebilir (Turak, 2018, s. 483). Hristiyanlığın eylemleri, sadece tanrılara karşı bir saygısızlığı, onları hakir görmeyi içermiyordu. Bunun çok daha ötesine geçip onları tanımamaya ve reddetmeye varmıştı. İşte onların bu tutumu, yani Paganlara göre ateizmleri [ἄθεότης], pax deorum'u sarsan, netice olarak da tanrıların gazaplarını uyandıran ve felaketler göndermelerine sebep olan bir durum olarak addediliyordu (Croix, 2006, ss. 133–200). Nitekim modern bilim ve teknolojinin nimetlerinden yararlandığımız günümüz koşullarında dahi dünya genelinde deprem, salgın hastalık, kıtlık ve savaş gibi afet ve felaketleri dinsel açıdan yorumlayan ve bunları Tanrı'nın insanoğluna ceza için yolladığı musibetler olarak gören kesimlerin olduğu da bir gerçektir. Bilim ve

⁷² Augustinus'un bu şenlikleri Paganlar aleyhine işlediği de bilinmektedir (Öyken, 2009, s. 135).

teknolojinin getirebileceği alternatif bir açıklama bulunmayan, dahası toplumu çiftçilikle ve doğanın verdikleriyle geçinen Antik Roma döneminde ise bu görüşün çok daha katı, kesin ve acımasız olduğu düşünülebilir (Aşkit, 2011, s. iix). Dolayısıyla pax deorum'u sağlamak aynı zamanda toplumsal bir güvenlik ve devlet meselesiydi. Hatta Antik Roma'da uğursuz işaretler [**prodigium, portentum** ya da **ostentum**], olarak algılanan bu felaketlerin sebebini yani tanrıların neden dolayı kızdığını anlamak ve bu öfkeyi yatıştırmak için araştırma yapmakla diğer bir deyişle istihbarat toplamakla görevlendirilen **haruspex** ve **decemviri sacris faciundis** adındaki gruplardan söz edilir (Aşkit, 2011, ss. 9–10).

Roma'nın valisince idam edildiğini öne sürdükleri bir adamı tanrı sayan ve Romalıların bazı suçlular için idam cezası aracı olarak uyguladıkları çarmıhı kutsal bir simge olarak benimseyen Hristiyanlar, hem Pagan halkın geleneksel tanrılarını inkar etmekle hem de imparator'ların tanrısal [**divius**] niteliğini reddederek ve onların kutsallığına tazim etmeyerek, iki yönden de büyük bir gazabı ve öfkeyi üzerlerine çekmiş ve doğal felaketlerin baş sorumluları olarak gösterilmişlerdir (Croix, 2006, s. 136). Nitekim Sönmez (2020, s. 1920), Tertullianus'un şu sözlerini aktarır: "Eğer Tiber taşarsa, Nil tarlalara taşmazsa, gökyüzü durursa (yağmur yağmazsa), yer sarsılırsa, kıtlık ve veba olursa, hemen 'Hristiyanlar aslanlara!' diye haykırırlar".

Hristiyanlığın, Roma devleti nezdinde olumlu sayılabilecek belki de yegâne anlayışı devlet üzerine olandır. Pagan yöneticilere dair Hristiyanların farklı görüşleri olsa da Hristiyanların önemli bir kısmı, imparatorluk içinde Hristiyanların da yeri olduğunu ve olması gerektiğini savunmaktaydı (Andrews vd., 2004, s. 124). Hatta Augustus'un gerçekleştirdiği ve MÖ 27-MS 180 arasını kapsayan barışın ve huzur döneminin [**Pax Romana**], Hristiyanlığın yayılması için tanrı vergisi olduğunu söyleyen Hristiyanlar da vardı (Andrews vd., 2004, s. 124). Hristiyanların, Roma Devleti'ne yaklaşımı açısından iki somut örnek verilebilir. İlk örnek, Baş (2016, s. 114) tarafından aktarılan önemli Hristiyan ilahiyatçılarından olan Sardisli Melito'nun (y.ö.190) şu sözleridir:

Yayılan öğretilerimizin kutlu bir başlangıca sahip imparatorluğun yararına olduğunun en ikna edici kanıtı, Augustus'un yönetiminden beri hiçbir felaketin yaşanmamasıdır. Aksine herkesin duası sayesinde gerçekleşen her şey olağanüstü ve görkemli bir nitelikteydi.

Baş'a (2016, s. 114) göre, Sardisli Melito, bu sözlerle yukarıda açıklandığı şekliyle Hristiyanların pax deorum'u bozduğu yönündeki Pagan düşüncesini kırmayı

amaçlamıştır. İkinci örnek, Kaymaz (2014, s. 33) tarafından aktarılan Tertullianus'un sözleridir:

Biz Tanrıya imparatorlarımızı güvende kılması için dua ederiz; ayrıca sürekli onların ömürlerinin uzun, güçlerinin sağlam, ailesinin güvende, ordusunun güçlü, senatosunun kendisine sadık, adamlarının dürüst, dünyalarının barış içinde olması için de dua ederiz.

İmparatoru Tanrıdan sonra ikinci yüksek konumdaki bir varlık olarak kabul ederiz, o bütün insanlığın üzerindedir. Çünkü Tanrı onu insanları yönetmek için tayin etmiştir.

Tertullianus'un bu sözleri, belki İsa Mesih'in İncil'de rivayet edilen "*Benim krallığım bu dünyaya ait değil*" sözüyle (Yuhanna, 18:36) yahut "Göklerdeki Babamız, ismin kutsal kılınsın. Krallığın gelsin. Gökte olduğu gibi yerde de Senin isteğin gerçekleşsin" duasıyla (Matta 6:9-10) çelişiyor gibi görünebilir. Ama nihayetinde Hristiyanlık açısından böylesi önemli şahsiyetlerin, Roma devletine sadık olduklarını dile getirmeleri önemlidir. Nitekim Iustinus Martyr (I. Apol., 11) de peşlerinde olduklarının göksel krallık olduğunu açıkça izah etmiştir. Fakat bu terim ve dünyaya yabancı olan ve sadece dünyevi boyutta düşünüp hareket eden Romalılar için Hristiyanlar aleyhine bütün o söylentilerden ve Yeni Ahit'te geçen kimi ifadelerden dolayı devletin varlığına tehdit olarak algılanmaktan kurtulamamışlardır (Clark, 2004, ss. 19–20). Hâl böyleyken, savaşçı ve katı bir antik çağ uygarlığı olan Roma'da devletin, felaketlerin önüne geçmek amacıyla pax deorum'u korumak için aynı savaşçılık ve katılıkta önemler alacağı akla gelebilir. Böylece Hristiyanların, tanrıların huzurunu bozan ve onları kızdıran ateistler olarak hapse konulmaları ve eğer Mesih'i inkâr edip ona lanetlemede bulunmazlar ise kafa kesme, ateşe atılma, arenada aslanlara yem olma gibi yollarla infaz edilmeleri (Sönmez, 2020, s. 1904), Iustinus Martyr gibi erken dönem Hristiyanlarının sürekli yakındıkları ve adaletsiz olarak gördükleri meseleler halinde karşımıza çıkar. Örneğin, Iustinus Martyr, **Birinci Apologia**'sında (I. Apol., 2) "bizi öldürebilirsiniz, ama bizi yok edemezsiniz"⁷³ demiştir. Tarih, şüphesiz, yok edilememeleri noktasında bu sözü sarf eden Iustinus Martyr'i haklı çıkarmıştır. Fakat, nasıl olur da Roma İmparatorluğu gibi sınırları Cebelitarık'tan Mezopotamya'ya, Britanya'dan Mısır'a uzanan güçlü ve kudretli bir devlet, bir inancın filizlenmesini ve büyümesinin önüne geçemez? Elbette bu tarihin basit bir cilvesinden çok daha derin bir anlam içermektedir. Bu konuda birbirine zıt iki açıklamaya dikkat çekebiliriz. Birinci açıklama, Hristiyanların maneviyat ve azimlerinin, daha önce bu denli büyük bir maneviyat ve azme tanık olmamış Romalıların, geleneksel ve şiddet

⁷³ ὁ μὲν δ' ἀποκτεῖναι μὲν δύνασθε, βλάψαι δ' οὐ.

içeren yöntemlerini işlemez hâle getirmesi olabilir. Gerçekten de Hristiyan kaynaklarının aktardıkları doğru ise Polycarpus'un katledilirken gösterdiği tutum, yine katledildikleri sırada Perpetua ve Felicitas'ın gösterdiği benzer dirayet ve tutumlar (Adıbelli, 2018, s. 371), buna hiç alışık olmayan, çünkü bu dünyaya endeksli bir hayat yaşayan Paganları şok edici, onların duygularını harekete geçirici mahiyete sahip olabilirdi. Böylesi yoğun bir maneviyatın karşısında kılıcın işlememesi, her şiddet dalgasında ve katliamda gösterilen maneviyata tanık olan Pagan kitlelerin fevc fevc Hristiyanlığa geçmesi ve nihayet, köleci bir toplumda herkesin eşit olacağı ve hatta zenginlerin, devenin iğneden geçmesi kadar girmekte zorlanacağı (Matta 19:24) bir cennet ütopyası, Roma yönetiminin uyguladığı tüm şiddet ve bastırma yöntemlerini kitleyebilir ve işlevsiz kılabilirdi. Fakat bu açıklamanın geçerliliğine dair, kilisenin kendi dokümanları, yani kiliseye bağlı yazarlar tarafından aktarılan anlatılar haricinde elde ikna edici nitelikte ve nicelikte veriler bulunmamaktadır. Nitekim söz konusu açıklamanın zıttı sayılabilecek ikinci açıklamaya göre ise Roma devletinin Hristiyanlığı yok etmemesinin tek sebebi Roma devletinin buna muktedir olamaması değil; devletin böyle bir niyetinin olmamasıdır (Adıbelli, 2018, s. 367). İkinci açıklamanın temel dayanağı, belirtildiği üzere Roma devletinin Hristiyanlara topyekûn baskı ve katliam yaptığına dair tarihsel ve arkeolojik kanıtların sayısı çok az olmasıdır. Dolayısıyla bu bakış açısına göre Hristiyanların tüm erken dönem şehitlik hikâyeleri, kilise tarafından abartılarak adeta bir mythos külliyatı yaratılmıştır (Adıbelli, 2018, ss. 367–368). Duygu (2017, s. 124), Roma İmparatorluğu'nun izlediği iddia edilen zulüm ve baskılara ait somut kanıtların genellikle Hristiyanlara ait belgelerde yer olmadığını da teyit eder. Sonuç olarak Roma İmparatorluğu'nun, Hristiyanlara yönelik izlediği politikaların ve tutumun Hristiyanlık dışı kaynaklarda yeterince işlenmiyor ya da görünmüyor oluşunun son derece önemli bir belirsizlik yarattığı açıktır. Öte yandan Hristiyanların, günümüze kadar gelen, kendilerini ve dinlerini açıklayıcı hatta zulümleri tarif ve teşhir edebildikleri eserler neşredebilmeleri, geniş çaplı cemaatler (**ekklēsia**) oluşturmaları, onların kısmi de olsa dönemlere göre artan ya da azalan bir özgürlük alanına sahip oldukları yönünde bir görüş kazandırır ve ikinci açıklamayı dolaylı olarak destekler. Fakat ironiktir ki, Hristiyanların zulümden yakındıkları eserler, bugün okuyucunun istifadesine açıkken, Hristiyanların zulme uğradığı öne sürülen dönemde Paganlar tarafından yazılan ve teolojik düzeyde Hristiyanlık aleyhine ciddi argüman ve ithamlar içeren Celsus'un (2'nci yüzyıl) **Alethes Logos** ve Porphurios'un (234-305) **Contra Christianos** gibi eserler, müstakil olarak günümüze

kadar gelememişlerdir. İronik olan diğerk bir nokta ise Hristiyanların, Paganlar eliyle uğradıklarını öne sürdükleri zulümlerin anlatımlarını ağırlıklı olarak Hristiyan kaynaklarından okuyabilmemiz gibi çok sonraları, yani Hristiyanların iktidarı ele geçirmelerinin ardından, Paganlara, özellikle de cadılara uygulanan işkence ve imha politikalarını yine Hristiyan kaynaklarından⁷⁴ okumamızdır.

Özetle Roma İmparatorluğu geniş sınırlara sahip çok büyük bir siyasî organizasyondur ve bu organizasyon pek çok farklı kültür ve inancı içermektedir. Roma yönetimi, dikkatini öncelikle dinî değil siyasî faaliyetlere ve gelişmelere yöneltmiştir; çünkü Romalılar için en önemli husus kendi siyasî bekalarıdır. Dolayısıyla Hristiyanlar, erken yüzyıllarda Roma yönetiminden bazen zulüm görmüşlerse de bunun arkasında yatan temel sebep Hristiyanlığın farklı bir din olması değil, fakat Hristiyanların siyasî açıdan şüpheli görülüp Romalıların zihnindeki “Roma yönetimine itaat” anlayışıyla örtüşmeyen inanç ve faaliyetler içinde bulunmaları olmuştur.

⁷⁴ Bu kaynakların en bilineni için bkz.: Kramer & Sprenger, 2018.

BÖLÜM III

APOLOGIA’NIN TANIMI ve ÖNEMİ

Apologia kavramına ve bir yazı türü olarak Hristiyanlık inancındaki önemine iki alt başlıkla değinildi. İlk alt başlıkta, apologia kavramının etimolojik bir incelemesi sunuldu. Bu sayede kavramın ifade ettiği anlam ve önemi vurgulamak istendi. Aynı zamanda apologia kavramının, Hristiyanlık tarihi içindeki yerine ve kilise babaları tarafından ele alışına örneklerle değinildi.

İkinci alt başlıkta, apologia türünün hem Hristiyanlığı hem de Hristiyanlık dışı inanç gruplarını anlamak için sahip olduğu önem üzerine duruldu. Nitekim apologia türü hem Hristiyanlığın doktrinini anlama noktasında hem de kitapları günümüze kadar ulaşmamış Pagan yazarların, çalışmalarını ve bakış açılarını deneyimlemek noktasında ve bu iki unsuru aynı anda gerçekleştirmek açısından eşsiz bir imkân sağlamaktadır.

3.1. Apologia’nın Tanımı

Güler Çelgin (2011), Eski Yunanca-Türkçe Sözlük isimli eserinde apologia [**ἀπολογία**] kelimesini “kendini savunma; savunma konuşması, apoloji” olarak açıklar. Yine aynı eserde, apologia sözcüğünün kökeni bağlamında iki sözcüğe dikkat çekilmiştir (“Apologia,” t.y., par. 1). Bunlardan ilki olan **apologizomai** [**ἀπολογίζομαι**] “hesaplamak, hesap yapmak, saymak; açıklamak” anlamında; ikincisi olan **apologos** [**ἀπόλογος**] ise “ayrıntılı, uzun öykü; hikâye, rapor” anlamında tanımlanmıştır. Bu itibarla, apologia kavramı, türediği kelimelere bakılırsa, doğaçlama yani gelişigüzel bir konuşmaya değil; aksine üzerinde planlanmış, hesap yapılmış detaylı bir çalışmaya işaret eder. Bizi bu yargıya ulaştıran bir başka faktör ise apologia sözcüğünü oluşturan **apo** [**ἀπό**] ve **logos** [**λόγος**] sözcükleridir. Zira apo kelimesi, ilk anlamı itibariyle “bir yerden ayrılma, uzaklaşma” şeklinde karşımıza çıksa da buna ilaveten ve burada olduğu gibi bazen yanına geldiği sözcüğü destekleyici bir role de

sahip olabilmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu Antik Hellenic sözcüğün burada desteklediği logos, her ne kadar aslında “söz” anlamına geliyor ise de **mythos** ve **epos** kavramlarından farklı olarak, akıl, yani rasyonalite ile özdeşleşmiş niteliğe sahiptir⁷⁵. Bu bağlamda apologia sözcüğü söz gelimi Sokrates’in Savunması [**Ἀπολογία Σωκράτους**] ismini taşıyan ve MÖ 399’a tarihlenen meşhur eserde tam da bizim burada çerçevesini çizdiğimiz doğrultuda kullanılmıştır. Zira Sokrates, bu eserde, kendisini gençleri yoldan saptırmakla ve tanrıtanımaç olmakla suçlayan düşmanlarına karşı akıl yürüterek cevaplar vermiştir; onun söylevi, başından sonuna bu kurguyla ilerlemiştir. Bilindiği gibi, bu eserin yazarı Sokrates’in öğrencisi olan meşhur filozof Platōn’dur (ö. MÖ 348-347). Nitekim bu eser, sonradan, Hıristiyan kilise babaları için bazı açılardan örnek oluşturmuştur (Çiftçi, 2017, s. 6). Çünkü onlar, Hıristiyanlığı çürütmek amacıyla birtakım argümanlar üreten pagan filozoflara ya da Yahudilere yahut da diğer muhalif kesimlere yanıt verirken Platōn’un bu eserindeki akıl yürütme metoduna sıklıkla başvurmuşlardır. Böylece apologia, süreç içinde felsefi argümanlar ve cevaplar içeren önemli ve ciddi bir edebî türe dönüşmüştür.

Apologia’dan türemiş iki önemli kavram daha vardır. Bunlar, apolojist ve apolojetik kavramlarıdır. Hıristiyanlık tarihi açısından bakılırsa, Antikçağ’da ve sonrasında Hıristiyanlığa karşı yöneltilen suçlama ve argümanlara karşı cevap mahiyetinde yazılar kaleme kaleme alan din adamları apolojistler⁷⁶, Apolojist Babalar, savunmacılar, tezciler gibi unvanlarla tanımlanmaktadır. İlk Hıristiyan apolojistler, “Apostolik Babalar” diye tanımlanan ve 1’nci yüzyıl ve 2’nci yüzyıl tarihleri arasında faaliyet gösteren Romalı Clemens (ö.101), Antakyalı Ignatius (ö.108), Polycarpus (ö. 155), Papias (ö.155) gibi önemli isimlerin hemen sonrasında, yani 2’nci yüzyılın ikinci çeyreğinde tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu bağlamda, Iustinus Martyr (ö.165?), Melito (ö.177), Teophilus (ö.185), Tatianus (ö.185) gibi isimler, bu ilk apolojistler arasında isimleri sık zikredilen ve sonraki dönemlere derin izler bırakan önemli yazarlardır. Anlaşılan o ki, bu Hıristiyan apolojistler; Hıristiyanların özellikle Antikçağ’da düşmanlarınca ateist veya kanibal olmakla, sosyal uyumu bozmakla,

⁷⁵Antik Hellenic dilinde “söz” anlamına gelen üç kelime vardır. Bunlar mythos, epos ve logos’tur. Mythos, söylencelerden türeyen sözü; epos ise söylencelerden türeyen sözün ahenkli, vezinli bir biçimde bir biçimde dile gelmesini niteler. Logos ise mythos ve epostan ayrılarak çok daha geniş bir anlamı, evrene içkin olan ortak bir yasayı ve akli niteler. Daha fazla bilgi için bkz.: Erhat, 2012, ss. 5–6.

⁷⁶ Apolojist olarak tanım sadece din adamlarıyla sınırlı değildir. Dinin yanında herhangi bir ideolojiyi ya da görüşü savunma amacıyla eser kaleme alanlara da apolojist denir. Bkz.: <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%B6k/ingilizce/apologist>

ensest ilişkilerde bulunmakla itham edilmeleri karşısında kendilerini ve inançlarını açıklayıp savunabilme amacını başlıca şiar edinmişlerdir. Fakat, onlar, bu sırada sadece kendilerini ifade etme kaygısı gütmemişler, özellikle Pagan inanç sistemine ve Yahudiliğe ya da tekil kurum ve insanlara yönelik karşı tezlerini de dile getirmişlerdir. Onlar, bunu, söz gelimi Yahudilere karşı, Hristiyanlarca “Eski Ahit” diye isimlendirilen **Tanah** [**Θαναχ**] metinlerinden İsa Mesih’in [**Iesous Khristos**] mesihliğine⁷⁷ [**Χριστός**] dair birtakım deliller getirerek yapmışlardır; Paganlar karşısında ise, paganların “tanrı” [**deus**] veya “tanrıça” [**dea**] adını verdikleri çeşitli ilahları **daimōn** şeklinde isimlendirerek, Pagan kültürde hem iyi hem kötü varlıkları tanımlamak için kullanılan daimōn ismini, salt kötü nitelikte ele almışlardır. Dolayısıyla Hristiyan apolojistler sadece kendi dinlerini savunmakla kalmamışlar, aynı zamanda akıl ve inanç arasında bir köprü kurarak, kaynaklara dayalı ve ölçülü bir karşı saldırıya geçmişlerdir.

Bu nedenle onlar tarafından kaleme alınan eserlerin edebî yönü, Apostolik Babalar’ın eserlerini geride bırakmıştır (Cayré, 2021, s. 115). Hristiyan apolojistler, aynı zamanda, kendi eğitimlerinde önemli yere sahip bir alan olarak felsefiye de inançları açısından etkin kılmışlardır. Dolayısıyla onlar, inançlarını akılla temellendirme yolunu tutmuşlardır; örneğin Hristiyanlık öncesi dönemin felsefî terimlerinden logos’u, Mesih’i tanımlayan (ve zamanla birçok tartışmayı da tetikleyen) önemli bir kavram olarak süreç içinde Hristiyan inancına dâhil etmişlerdir.

Apolojetik kavramı ise Hristiyanlığa karşı yöneltilebilecek muhtemel suçlama, iddia ve üretilebilecek muhtemel argümanların neler olabileceğinin araştırılıp tespit edilmesini betimler. Bu kavram, zamanla apologia’yı da kapsayan daha geniş bir disipline dönüşecektir.

⁷⁷ Mesih kavramı, “kutsal yağ ile mesh edilen” anlamındaki Meşiah sözcüğünden hareketle ilk olarak Yahudilikte ve Tanah metinlerinde karşımıza çıkar. Bu metinlerde mesh edildiği yazılanlar arasında peygamberler (I. Krallar 19:15-16), krallar (I. Samuel 10:1, II. Samuel 22:51) ve hatta kendi Yahudi olmayan ama Yahudileri Babil sürgününden kurtaran Pers kralı Kuros da vardır. Yine Tanah metinlerinde kral Dâvûd’un (ö. MÖ 970) soyuna imtiyaz tanınması (II. Samuel 7:12-13; 22:51) üzerine mesih ile Dâvûd soyu ilişkilendirilmiş ve zor dönemlerde Dâvûd soyundan bir kralın çıkıp İsrailoğullarını kurtaracağı beklentisi hâsıl olmuştur. Yeremya (Jeremias) ve İşıya (Esaias) peygamberler de bu yönde haberler vermişlerdir (Yeremya 23:5-6; İşıya 9:5-7). Zaman içerisinde Yahudilerin mesih beklentisi değişim göstermiştir. İsa’nın (Iesous) doğduğu düşünülen dönem olan MÖ 1. yy’ın sonlarına gelindiğinde Yahudilerin iki farklı mesih beklentisiyle karşılaşılır. Birinci yön, o dönemde mevcut bulunan Roma hâkimiyetini kırarak savaşçı bir kral beklentisi; ikinci yön ise din adamlığı ağır basan kâhin mesih beklentisiydi.

3.2. Apologia'nın Önemi

“Apologia” ismi verilen edebî tür, Hristiyanlığın erken döneminden itibaren sayıları gittikçe artan etkili eserlerce temsil edilmiş ve bu sayede Hristiyanlığın felsefi düzlemde savunulması açısından çok önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Bu itibarla apologia karakterli eserler okura iki önemli avantaj sunmaktadır. Birinci olarak; okur, apologia karakterli eserler sayesinde Hristiyanlığın o dönemki temel akaitleri ve prensipleri hakkında bilgi edinebilmektedir. İkinci olarak; Hristiyan apolojistlerin temelde suçlamalara karşı cevap verme amacı taşımaları, Hristiyanlığı hedef alan karşıt görüşlerin de söz konusu eserlerde karşımıza çıkması sonucunu vermiştir; bu ise okura, ileri sürülen karşıt argümanların temelinde yatan kültürel, dinî ve/veya felsefi birikimi deneyimleyebilme olanağı vermektedir. Apologia türü eserlerin sonraki nesillere son derece zengin bir malzeme miras bıraktıkları da şüpheden uzaktır. Örneğin Wickwire'nin bu konudaki örneği çarpıcıdır. Wickwire'nin (1999, s. 237) iddiasına göre, Iustinus Martyr (y.100-y.165) gibi erken dönem kilise yazarlarından⁷⁸ günümüze kalan öylesine zengin bir külliyat bulunmaktadır ki, eğer Yeni Ahit bugünkü hâliyle günümüze ulaşamamış olsaydı bile, bu kitabı, bugün elde bulunan apologia karakterli metinlerden yola çıkarak yeniden inşa etmek mümkün olurdu. Wickwire'nin dile getirdiği iddia, antik metinler söz konusu olduğunda Filoloji alanı içerisinde yer alan ve örneği başka eserlerde görülmüş metnin rekonstrüksiyonu işlemidir⁷⁹. Örneğin, Hristiyanlık tarihinin en meşhur ve etkili yazarlarından Hippo Regius piskoposu Augustinus (ö.430), *De Civitate Dei* (Tanrı'nın Devleti'ne Dair) isimli eserinde, Romalı pagan yazar Varro'un (ö. MÖ 27) **Antiquitates rerum humanarum et divinarum** adlı kitabını ele alarak incelemiştir. O, bunu o denli titiz yapmıştır ki, modern araştırmacılardan Jaeger (2011), modern filolojinin, Varro'nun bugün kayıp olan söz konusu eserini Augustinus sayesinde neredeyse yeni baştan kurgulayabileceğini düşünmüştür. Bunun gibi, pagan yazar Celsus'un (ö.175-177)

⁷⁸ Wickwire, Clemens Romanus (30-100), Iustinus Martyr (89-163), Irenaeus (130-200), Hippolytus (170-235), Tertullianus (160-240), Origenes (185-253) ve Eusebius (260-340) olmak üzere toplam yedi kilise yazarından örnek verir ve sadece bu yedi yazarın eserlerinde Yeni Ahit'ten toplam 36.289 alıntının yer aldığı vurgular (Wickwire, 1999, ss. 237–238).

⁷⁹ Filoloji'de amaç, yazarın elinden çıkmış bir metni, yine o yazarın elinden çıktığı ilk hâle döndürmektir. Daha fazla bilgi için bkz. Naudé ve Miller-Naudé, 2017.

Iustinus Martyr'in argümanları aleyhine yazdığı düşünülen⁸⁰ **Logos Alēthēs**⁸¹ (Hakiki Kelam) isimli ve yine pagan yazar Porphyrios'un (ö.305) **Contra Christianos**⁸² (Hristiyanlara Karşı) adlı Hristiyanlık karşıtı kitapları da onların bu kitaplardaki iddialarını yanıtlayan Hristiyan apolojistler sayesinde bugün belirli ölçüde inşa edilebilmektedir. Söz gelimi, Romalı Pagan yazar Varro'nun günümüze ulaşmamış **Antiquitates rerum humanarum et divinarum** isimli eseri hakkındaki temel bilgileri Augustinus'un **De civitate Dei** adlı yapıtında yaptığı incelemelerden bilmekteyiz. Augustinus bu incelemeleri o denli titiz yapmıştır ki Jaeger (2011, s. 31), bu sayede modern filolojinin eseri yeni baştan büyük ölçüde kurgulayabildiğini belirtir.

Apologia'nın önemli bir başka yönü, Hristiyan yazarların bu edebî türü sadece Hristiyanlık dışı dinî gruplara karşı savunma amaçlı değil, fakat aynı zamanda bizzat Hristiyanlık çatısı altındaki farklı hiziplere karşı da silah mahiyetinde kullanmış olmalarıdır. Böylelikle MS 2. yy'da **gentile** Hristiyanları seslerini daha gür çıkarabilmişler ve Hristiyanlık inancındaki konumlarını sağlamlaştırmışlardır. Diğer deyişle Iustinus ve Irenaeus gibi apolojistlerin sayesinde Paulusçu Hristiyanlık, farklı akımların arasından yükselerek Ortadoks olarak tanınma yolunda büyük bir avantaj elde etmişti (Russell, 2018, s. 79). Fakat bu durum daha sonraları konuşulan dil ve sahip olunan kültür açısından farklılık gösteren İmparatorluğun içerisinde pek çok farklı hizibin var olmaya devam etmesine mâni olamayacaktı⁸³. Ne yazık ki Hristiyanlığın yayılım sürecinde, çeşitli grupların birbirlerine karşı yazdıkları apologia'lardan da sonraki yüzyıllara ağırlıklı olarak tek taraflı metinler kalmıştır. Yine de tüm bu eserler, genel itibariyle, Hristiyanlığın erken dönemdeki kozmopolit yapısını ve karmaşasını gözler önüne sermesi açısından da faydalıydı. Üstelik apologia

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hanegraaff, 2012, s. 22.

⁸¹ Hoffmann (1987), Hristiyanlar tarafından bilinçli olarak imha edilen pagan yazarların Hristiyanlık karşıtı eserleri arasında Logos Alēthēs'in [Λόγος Ἀληθής] istisnai düzeyde tamamına yakınının korunduğunu, bunun ise Origenes'in Celsus aleyhine yazdığı Contra Celsum eseri sayesinde olduğunu aktarır.

⁸² Hoffmann (1994, ss. 164–165), Contra Christianos'un Hristiyanlar tarafından oldukça etkin bir şekilde imha edildiğini aktarır. Öyle ki Hristiyanlar, sadece Porphyrios'un söz konusu eserini değil; bu eserden alıntı yapan Hristiyan yazarların eserlerini de imha etme yoluna gitmişlerdi (Hoffmann, 1994, ss. 164–165). Yine de Hoffmann (1994, s. 165), 4'ncü yüzyılda yaşadığı düşünülen Hristiyan yazar Macarius Magnes'in eserinde geçen Porphyrios'a ait doksan yedi fragmanın, Porphyrios'un eseri hakkında fikir sahibi olmamız kısmen yardımcı olduğunu aktarır.

⁸³ Farklı hiziplere çeşitli dönemlerde ortaya çıkan ve Hristiyanlık tarihinde etkin bir yere sahip olan Gnostikler, doketikler, Montanusçular hatta kısmen Manicilik gibi inanç grupları örnek verilebilir. Daha fazla bilgi için bkz.: Andrews vd., 2004.

türü, bugün adı dışında hiçbir şeyi bilinmeyecek dinî akımlar hakkında bilgi edinmemizi sağlaması açısından kritik önemdedir. Şayet apologia karakterli metinler olmasa, biz, bugün, heretik olarak nitelenen ve Ortodoks kiliseden dışlanan Arius, Markion, Samsatlı Paulus, Artemon, Byzantionlu Theodotos vb. hakkında ne biliyor olurduk ki?

Sonuç olarak Hristiyanlık, Romalıların ilk dönem düşündükleri gibi Yahudiliğin bir kolu olarak anılmaktan kurtulmuş, dahası Hellen kültürü içinde yetişmiş apolojistlerin eliyle de Hellen felsefesinin başat kavramı olan logos'un, İsa Mesih ile özdeşleşmesinin teorik zemini inşa edilmişti. Dolayısıyla ilk başta Yahudiliğin bir kolu olarak ortaya çıkan ve Romalılar tarafından da öyle görülen Hristiyanlık, Iustinus Martyr gibi Paulusçu Hristiyanların, apologia yoluyla yaptıkları katkılarla bağımsız bir din olarak yorumlanmış ve Hristiyanlığın, Yahudilik ile ilişkilendirilmesinin önüne geçilmişti. Aynı zamanda da Hristiyanlar entelektüeller, yine apologia yoluyla Pagan ithamlarına karşı kendi argümanlarını sunarak Pagan inanç sistemine karşı kapsamlı bir savunuyu ve karşı saldırıyı aynı anda gerçekleştirebilmişlerdir. Bu konudaki temel nokta sadece inançlarına ait öğretileri ve Kutsal Kitap literatürünü takip etmemeleri, aynı zamanda inançlarını rasyonalize etme adına çaba göstererek Antik Hellen felsefesi ve logos doktrinine başvurmalarıydı. Özellikle felsefe eğitimi almış ve Hristiyanlığa sonradan geçmiş apolojistlerin etkili olduğu bu uğraş, Hristiyanlığın temellerini sağlamlaştırmak ve Hristiyanlığı hedef alan suçlamalara karşı kendi argümanlarını öne sürebilmek kritik bir konumdaydı⁸⁴ (Aykıt, 2019, s. 271).

Apolojistler eserlerini kaleme alırken hiç şüphesiz Hristiyanlığı, bu dine karşı yöneltilen suçlamalardan aklamak ve muhtemelen kendi dinlerinin imparatorluk yönetimi tarafından da resmî şekilde tanınmasını sağlamak istiyorlardı. Zira Hristiyanların sahip oldukları kötü ün kendilerini anlatmalarını ve ifade edebilmelerini gerekli kılıyordu. Nitekim Hristiyanlık sınırlı katılıma sahip bir gizem dini değil, her insana ulaşıp dünyanın sonuna varmadan önce onları kurtuluşa erdirmeye çalışan evrensel bir inançtı. Dolayısıyla İmparatorluğun Hristiyanlığı resmi bir din olarak tanıyıp kabul etmesi, Hristiyanların eylemlerini daha olanaklı kılardı. Öte yandan her ne kadar apolojistlerin Hristiyanlık üzerindeki son derece önemli etkileri açıkça belli

⁸⁴ Antik Hellen felsefî geleneğini benimsemeyen, dahası bunu eleştiren Hristiyan entelektüellerini de olduğunu akıldan tutmak gerekir. Söz gelimi Tertullianus'un (De Prae. Hae. 7:9) "Atina'nın Kudüs'le ne ilgisi var? Academia'nın kilise ile ne ilgisi var?" [Quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid academiae et ecclesiae?] ifadeleri bu tutuma bir örnektir.

olsa dahi apolojistlerin kendi aralarında fikir birliği içinde olduğunu söylemek de mümkün değildir. Nitekim kilise tarihinde apolojistlerin sınıflandırılmasında genel bir fikir birliğinden söz etmek mümkün değildir (Olson, 2020, s. 58). Bununla beraber en göze çarpan ortak yanları İmparatorlara, yetkililere ve hitap ettikleri kişi ya da kesimlere açık mektuplar yazarak bu mektupları karmaşık ve ağdalı bir üslupla değil; anlaşılır ve felsefi bir içerikte yazmalarıydı. Bu sayede hem felsefecilere onların diliyle karşılık veriyor hem de argümanlarını dinin yanında felsefi zeminle sağlamlaştırıyorlardı.

BÖLÜM IV

IUSTINUS MARTYR'İN BİRİNCİ APOLOGIA ESERİNDE PAGANİZMİ ELE ALIŞI VE ONA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Bölümler tamamen Iustinus Martyr'in **Birinci Apologia** eserine dayanarak ve eserin ilgili kısımları tahlil edilerek oluşturuldu. İlk alt başlıkta, inanç sistemlerindeki tanrı anlayışlarına kısaca değinildikten sonra genel olarak tanrı anlayışının yol açabileceği zorlu durumlar ve Hristiyanlığın bu süreçteki yerine değinildi. Yine bu minvalde, çok tanrılı ve tek tanrılı inanç sistemleri arasındaki zıtlıklara ve yer yer de paralelliklere dikkat çekildi. Ardından Iustinus Martyr'in, pagan inanç sistemini, tanrılar ve tanrı anlayışı üzerinden eleştirilmesine yer verildi. Söz konusu alt başlık için, Iustinus Martyr'in **Birinci Apologia** eserinde kullanılan bölümler şunlardır: 5. Bölüm, 6. Bölüm, 9. Bölüm, 13. Bölüm, 14. Bölüm, 21. Bölüm, 22. Bölüm, 23. Bölüm, 26. Bölüm.

İkinci alt başlıkta, Iustinus Martyr'in felsefeyi ele alışına ve felsefeyi Hristiyanlık içinde eritmesine yönelik düşüncelerine dikkat çekildi. Iustinus Martyr'in bu görüşüne yönelik **Birinci Apologia**'dan ilgili şu bölümlerden yararlanıldı: 2. Bölüm, 12. Bölüm, 59. Bölüm.

Üçüncü alt başlıkta, Iustinus Martyr'in, tüm mağdur kesimler adına Roma yönetim erklerine, yani **imperator**'a ve senatoya seslenişi ve bu seslenişte dile getirdiği görüşlere yer verildi. Iustinus Martyr'in, Hristiyanların Roma İmparatorluğu'na bir tehlike oluşturmadıklarını, onların, dünyevi krallığa değil; göksel krallığa önem verdiklerini dile getirdiği görüşü üzerinde duruldu. Konu ekseninde **Birinci Apologia**'dan şu bölümler kullanıldı: 1. Bölüm, 11. Bölüm, 17. Bölüm.

Dördüncü alt başlıkta, Iustinus Martyr'in, Roma İmparatorluğu'ndaki adalet sisteminin, Hristiyanlar söz konusu olduğu zaman içerdiği önyargılı ve haksız yönünden yakınması ele alındı. Iustinus Martyr, Hristiyanların özellikle dışlanmasına,

suçlanmasına ve haksız şekilde yargılanmasına dair verdiği örnekler üzerinde duruldu. Bununla beraber Iustinus Martyr'in Roma adalet sistemine Hristiyanlık konusu haricinde güvendiğinin bir göstergesi olan, onun, Hristiyan olduğunu söyleyen ama Hristiyanlık dinine göre yaşamayanların Roma yargısınca cezalandırılması gerektiği görüşü üzerinde duruldu. **Birinci Apologia**'dan yararlanılan bölümler şunlardır: 4. Bölüm, 7. Bölüm, 24. Bölüm.

Beşinci alt başlıkta, Iustinus Martyr'in, Tanrı'nın mükemmel ve şaşmaz adaleti bağlamında öte dünya inancına yer vermesi ele alındı. Bu açıdan, Iustinus Martyr'in ilahî adalet vurgusu üzerinde duruldu. Son olarak Iustinus Martyr'in, öte dünyanın var olduğuna yönelik, yine Pagan kaynaklardan deliller getirmesine de yer verildi. Yararlanılan bölümler şunlardır: 7. Bölüm, 18. Bölüm

4.1. Iustinus Martyr'e Göre Pagan Tanrı Anlayışı, İblisler ve Pagan İbadetleri

Her inanç sistemi, kendine özgü bir Tanrı/tanrılar anlayışına sahiptir. Tanrı veya tanrılar, söz gelimi birtakım inanç sistemlerinde aşkın bir varlık veya varlıklar olarak görülür. Örneğin başka bazı inanç sistemlerinde Tanrı'ya ya da tanrılara, insanî (antropomorfik) veya hayvanî (teriomorfik) nitelikler atfedilir. Bu itibarla dinlerin tanrı anlayışlarının, bazen aynı dönemde farklı kültürler ve coğrafyalar arasında farklılaştığını, bazen de kronoloji esaslı olarak dönemler özelinde başkalaştığını gözlemliyoruz. Nitekim bu durumun kaçınılmaz sonucu olarak, farklı dinlerin taraftarları veya başka başka kültürlerin ve dönemlerin mensupları arasında yaşanan inanç eksenli anlaşmazlıkların başlıca sebeplerinden biri de tanrı anlayışındaki farklılıklardır. Hristiyanlık da kendine özgü tanrı anlayışıyla, Antikçağ'da pagan bir coğrafyada yayılarak varlığını kanıtlamıştır. Bir başka deyişle, Hristiyan tanrı anlayışının söz konusu dönemde diğer dinlerin tanrı anlayışıyla belirli ölçülerde uyuşmaması normal ve bu durumun birtakım çatışmaları beraberinde getirmesi kaçınılmazdır.

Farklı inanç sistemlerinin, söz gelimi çok tanrıcı ile tek tanrıcı sistemlerin ve bu sistemlerin alt kollarının Tanrı kavramına yönelik yaklaşımlarında farklılıkların olduğu bir gerçektir. Söz gelimi ezeli ve ebedi, doğmamış ve yaratılmamış tanrı düşüncesi ile muhdes ve sonlu, doğmuş ve yaratılmış tanrı düşüncesi arasındaki fark devasa gibi gözükür. Fakat bu farklılıkların yanında, hatta bu farklılıklara rağmen

mevcut bazı paralel noktaların da göz ardı edilmemesi gerekir. Söz gelimi insan biçimciliği andıran birtakım unsurları, semavi dinlerin önemli bir kolu olan Yahudilikte de görmek dikkat çekicidir. Nitekim Yahudi kutsal kitabında, Tanrı ile ilgili kullanılan ve Tanrı'ya nispet edilen antropomorfik ifadeler önemlidir⁸⁵. Ayrıca ilk başta, Yahudi tanrı inancının monoteist değil; monolatrik nitelikte olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir (Yetim, 2019, s. 61). Paulus'un İsa nezdinde şekillendirdiği doktrine bakıldığında, bu sefer insana, tanrı özelliklerinin atfedilmesi, yani İsa'nın, **logos**'un ete kemiğe bürünmüş hâli olduğunun savunulması söz konusudur (Gündüz, 2019, ss. 281–286). Nesilden nesile ve kültürden kültüre değişen anlayışlar çoğu kez tanrıya ve onun doğasına yönelik tartışmalara sebep olmuştur. Hatta Iustinus Martyr (I. Apol., 21), İsa ile Iuppiter'in Oğulları olarak nitelediği pagan tanrılara dair benzer inanışların söz konusu olduğunu dile getirmiştir.

Pagan inanç sisteminde birçok konu gibi tanrıya yönelik algı da çok çeşitlidir. Dolayısıyla Paganizmin Hristiyanlıktan en büyük farkı da tek bir dogmaya dayanmamasıdır. Iustinus Martyr'ın I. Apologia 24. Bölüm'de belirttiği üzere ağaçlara, nehirlere, farelere, kedilere, timsahlara ve daha birçok iman nesnesi olmaları akıl yoluyla açıklanamayacak hayvana tapan Paganlar vardır⁸⁶. Hatta Iustinus, tanrı olduğunu söyleyen ve bu bağlamda rağbet gören insanların ortaya çıkmasına da değinir ve örnek olarak Gitto adında bir köyün yerlisi olan Simon'un ismini verir. Anlatımına göre Simon bir Samiri'dir ve Claudius Caesar döneminde (41-54) Roma'da, iblislerin sayesinde muazzam sihir eylemleri gerçekleştirir. Bunun sonucunda bir tanrı olarak kabul edilmiş ve Tiber nehri üzerine dikilen bir yazıtla onurlandırılmıştır. Yazıtta “Kutsal Tanrı Simon'a⁸⁷” yazmaktadır. Iustinus, neredeyse tüm Samirilerin hatta başka milletlerden halkların da ona taptığını anlatır. Ayrıca onun yanında olan eski bir hayat kadınının, onun tarafından oluşturulmuş ilk fikir [**ἔννοιαν πρώτην**] olarak görüldüğünü belirtir. Simon'un öğrencisi Meander isimli bir Samiri ise müritlerini ölümsüz olacaklarını ikna etmiştir (I. Apol., 26).

Iustinus'a (I. Apol., 5) göre gerçekte tek bir tanrı vardır. Paganların inandığı ve tanrı adını verdiği varlıklar ise bizzat onları kandıran ve akıllarını çelen **daimōn**'lar

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz.: Katar vd., 2019, ss. 290–291.

⁸⁶ ἄλλων ἀλλαγῶν καὶ δένδρα σεβομένων καὶ ποταμοῦς καὶ μῦς καὶ αἰλούρους καὶ κροκοδείλους καὶ τῶν ἀλόγων ζώων τὰ πολλά, καὶ οὐ τῶν αὐτῶν ὑπὸ πάντων τιμωμένων ἀλλὰ ἄλλων ἀλλαγόσε, ὥστ' εἶναι ἀσεβεῖς ἀλλήλοισ πάντας διὰ τὸ μὴ τὰ αὐτὰ σέβειν.

⁸⁷ “Simoni Deo Sancto”

[δαίμονες] yani iblislerdir⁸⁸. Iustinus, bu değersiz iblislerin [δαίμονες φαῦλοι] eski zamanlardan beri görünümelerini kullanarak kadınları kirlettiklerini⁸⁹ [γυναῖκας ἐμοίχευσαν], çocukları kötü yollara saptırttiklerini [παῖδας διέφθειραν] ve korkunç görünümüleriyle [φόβητρα] insanların akıllarını başlarından aldıklarını ileri sürer. Öyle ki, insanlar yaşadıkları/hissettikleri korku yüzünden onların aslında iblis olduklarını anlayamamışlardır; onları tanrı tabir etmişler ve kendilerince konulmuş isimlerle tanımlamışlardır.

Iustinus, paganların tanrı anlayışını yukarıdaki sözlerle eleştirdikten sonra sözü kendilerine, yani Hristiyanlara getirir. O, her ne kadar şimdi Hristiyan olup tek bir tanrıya inansalar da kendilerinin de aslında Mesih ile tanışmadan önceki süreçte çok tanrılı geleneğin mensupları olduklarını söyler. Zira tıpkı paganlar gibi kendileri de bir zamanlar Semele'nin oğlu Bacchus'a, Latona'nın oğlu Apollon'a, Adonise duyduğu aşkla deliye dönen Venus'ün kızı Proserpine'ye, Aesculapius'a tapan kimselerdir. Ne var ki, İsa Mesih'in öğretileriyle tanışan bazıları, ölüm tehdidi altında bile olsa, pagan tanrılarından uzak durması gerektiğini öğrenmiştir. Onlar, kendilerini artık, doğmamış ve erişilemez olan Tanrı'ya adanmışlardır. Iustinus'a göre O, öyle bir Tanrı'dır ki ne Antiope ne diğer kadınlar ne de Ganymedes tarafından baştan çıkarılması mümkündür. O Tanrı, ne Thetis'in sağladığı yüz elli dev sayesinde kurtarılabilir, ne de Thetis'in oğlu Akhilleus'un, cariyesi Briseis uğruna birçok Helen'i yok etmesi gibi bir endişe taşır. Iustinus Martyr, bu gibi şeylere inananlara acıdıklarını söyler; zira bu efsaneler ona göre şeytan icadıdır.

Iustinus'a göre, Hristiyanlar, logos'a (akıl⁹⁰) bağlı kalmaları nedeniyle iblislerden uzak durmayı başarmışlar ve kendilerini bir olan Tanrı'ya adanmışlardır. Hristiyanlar, işte bu doğrultuda eski zina alışkanlıklarını terk etmişler, bir zamanlar uğraştıkları büyü işinden de uzaklaşmışlardır. Bir başka deyişle, Iustinus burada Hristiyanlarda ortaya çıkan dönüşümü söz konusu etmiştir. Iustinus tam da bu zeminde Mesih ile pagan filozoflarının arasını ayırmaya da özen göstermiştir. Ona göre, Mesih, kısa ve özlü sözler sarf etmiştir; ama yine de o bir sofist değildir. Mesih'in sözleri, bizzat Tanrı'nın

⁸⁸ İblis, Hristiyanların pagan inancındaki varlıklar olan daimōn'lara uygun gördüğü tanımlamadır. Bu sebeple, bazı Türkçe çalışmalarda, daimōn kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "cin" kavramı yerine "İblis" kavramı tercih edildi. Iustinus Martyr'in, iblislerin kötü yanlarını vurguladığı kimi yerlerde (söz gelimi κακός δαίμων) ise "kötücül iblis" olarak ifade edildi.

⁸⁹ Zeus'un Leda, Semele gibi insan kadınlarıyla girdiği ilişkiler örnek verilebilir.

⁹⁰ Iustinus Martyr'e göre, İsa Mesih, logos'un (akıl) ete kemiğe bürünmüş şekliydi (Çiftçi, 2017, s. 73).

sözüdür (I. Apol., 14). Böylelikle Iustinus, Hristiyan olarak benimsedikleri ve İsa nezdinde ete kemiğe büründüğüne inandıkları logos'u, bir dönem kendilerinin de bağlı bulunmuş oldukları geleneğin tam karşısına koyar ve bu ikisini, iki zıt kutba ayırır⁹¹. Peki, logosun değerini henüz Mesih'in fiilî gelişinden önceki süreçte fark edebilen ve pagan tanrılarında yüz çevirerek logosa sarılan hiç kimse olmamış mıydı? Iustinus, bu sorunun cevabı olarak eski Yunan filozoflarından Sokrates'e dikkat çekmiştir. Ona göre Sokrates, aklını kullanarak [λόγω ἀληθεῖ] ve sorgulayarak [ἐξεταστικῶς] pagan tanrılarında yüz çevrilmesi gerektiği sonucuna varmış ve bunu teşvik etmiştir. Bunun üzerine iblisler ondan intikam alma yoluna gitmişler, onun ateist [ἄθεος] ve profan [ἀσεβής] olduğu ve yeni dinî varlıklar [καινὰ δαιμόνια] icat ettiği söylemiyle kötü insanları [τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων] da kullanarak onun öldürülmesini sağlamışlardır. Iustinus'a göre, işte Hristiyanlar da buna benzer bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Hristiyanlar, tıpkı Sokrates gibi, paganlarca ateist olmakla suçlanmışlardır. Iustinus, buna, paganların ve Hristiyanların tanrı anlayışlarından bahsederek yanıt vermektedir. Iustinus'a göre, eğer konu pagan tanrıları ise, Hristiyanların ateizmle suçlanmaları makuldür (I. Apol., 5). Çünkü ilâhî vasıf yüklenen bu varlıklar aslında tanrı değil, yoldan çıkarıcı iblislerdir. Iustinus'a göre Hristiyanlar ise tek Tanrı'ya inanmışlardır. Bu Tanrı, mutlak gerçektir [ἀληθής]; doğruluğun [δικαιοσύνη], basiretin [σωφρόσυνη] ve diğer tüm erdemlerin [τῶν ἄλλων ἀρετῶν] babasıdır [πατήρ]; kirden ve kötülükten azadedir [ἀνεπιμίκτου τε κακίας]. Iustinus, bu aşamada Hristiyanların inancını biraz daha detaylandırmaktadır. Ona göre, Hristiyanlar, Tanrı'ya, bunun yanında ondan zuhur edip [παρ' αὐτοῦ ἐλθόντα] inandıkları öğretileri [διδάξαντα] kendisinden aldıkları Oğul'a (Mesih), ayrıca Oğul'u [υἱός] izleyip ona benzeyen⁹² meleklerle inanmış kimselerdir. Iustinus, hemen bunun sonrasında Kutsal Ruh'tan [πνεῦμά τὸ προφητικόν] söz eder ve onu da bir iman konusu olarak zikreder. Iustinus'a göre, tüm bu unsurlar logos ve hakikat olarak kabul edilmelidir. Iustinus, bu hakikatleri öğrenmek isteyen herkese kapılarının açık olduğunu, kimseye kin gütmediklerini ve tıpkı kendilerine yapıldığı gibi kendilerinin de Hristiyanlığa dair hakikatleri [ἀλήθεια] herkese öğretmeye hazır olduklarını ekler (I. Apol., 6).

⁹¹ Τοὺς κατὰ ἀλήθειαν εὐσεβεῖς καὶ φιλοσόφους μόνον τὰληθὲς τιμᾶν καὶ στέργειν ὁ λόγος ὑπαγορεύει, παραιτουμένους δόξαις παλαιῶν ἐξακολουθεῖν, ἂν φαῦλαι ᾖσιν

⁹² Tanrısal doğaya sahip (Çiftçi, 2017, s. 83).

Iustinus Martyr'e göre, Hristiyanların ve paganların tanrı anlayışları arasında benzerlikler de mevcuttur. Iustinus, söz gelimi İsa Mesih'in, yani logos'un, herhangi bir cinsel birleşme olmaksızın Tanrı'dan ilk zuhur eden olduğunu ve ayrıca onun çarmıha gerildikten sonra ölüp tekrar dirilerek cennete yükseldiğini söyleyen Hristiyanların, bu söyledikleriyle, aslında paganların Iuppiter'in oğullarına dair inanışlarından farklı bir inanış önermediklerini belirtmektedir. Ona göre, pagan yazarlar Iuppiter'e pek çok oğul atfetmiştir. Bunlar arasında tanrının sözü (logos) ve her şeyi öğreten bir öğretmen olarak kabul gören Pagan tanrı Mercurius, olağanüstü yetenekte bir hekim Aesculapius (yıldırım çarpması sonucu ölmüştür), Bacchus (uzuvları kopartıldıktan sonra ölmüştür), Hercules (acıısından kurtulmak için kendini alevlere bırakmıştır), Leda'nın oğulları Dioscuri, Danae'nin oğlu Perseus, ölümlü olmasına rağmen sonradan Pegasus üzerinde göğe alınan Bellerophon, Ariadne ve onun gibi yıldızlar arasına yerleştirilenler örnek verilebilir. Iustinus, bunlara ilaveten, ölümleri sonrasında ilahlaştırılan tüm Roma imparatorlarını da aynı bahiste zikretmek istemektedir. Ne var ki, Iustinus'a göre şu hususu unutmamak gerekir: paganlarca her şeyin yaratıcısı addedilen Iuppiter, hem bir baba katilinin oğludur hem de bizzat baba katilidir. Üstelik o, utanç verici zevklere düşkünlüğüyle tanınan Ganymedes isimli bir oğlanı ve pek çok kadını baştan çıkarmıştır. Iuppiter'in kendi oğulları da benzer türde kötü eylemler yapmışlardır. Iustinus Martyr, işte tüm bu kötülüklerin müsebbibi olarak kötü iblisleri görme temayülündedir (I. Apol., 26).

Iustinus Martyr, Hristiyanların Mesih anlayışı ile paganların birtakım kabulleri arasında da bazı paralellikler görmüştür. Ona göre, İsa Mesih her ne kadar sıradan bir insan vücuduna sahip bulunmuş ise de aslında o, bilgeliğiyle Tanrı Oğlu olarak görülmüştür. Paganlar açısından bunda garipsenecek bir taraf yoktur. Zira tüm pagan yazarlar, Iustinus'a göre, Tanrı'yı tüm insanların ve diğer tanrıların babası olarak betimlemişlerdir. Söz gelimi, Mercurius, pagan yazarlara göre Tanrı Sözü'dür (logos). Paganların, Hristiyanların çarmıha ilişkin öğretisini eleştirmeleri de makûl değildir; zira bu öğretinin muhteiyatı, pagan dünyada Iuppiter'in oğullarına acı atfeden öğretiye benzemektedir. Öyle ki, İsa Mesih'in çektiği acılar dikkate alınırsa, o, bu açıdan pagan tanrılarında hiç de aşağıda kalmamıştır. Paganların, Mesih'in bir bakireden babasız doğumu şeklindeki Hristiyan inancını eleştirmeleri de Iustinus'a göre hayli güçtür. Çünkü pagan inancında Perseus'a da buna benzer bir doğum nispet edilmiştir. Onun şifacı özellikleri de Aesculapius'un eylemleriyle benzerlik

göstermektedir (I. Apol., 22). Iustinus Martyr, Mesih'in ve ondan önce gelen peygamberlerin öğretilerinin hem Pagan yazarların tümünden daha eski bir geçmişe dayandığını hem de o yazarların eserlerinden farklı olarak hakikati temsil ettiğini belirtir (I. Apol., 23).

Iustinus Martyr'e göre, paganların ibadet şekilleri ve anlayışları Hristiyanlardan birçok açıdan farklıdır. Paganlar için önemli olan, gösterişli ve çerçevesi sert kurallarla çizilmiş sabit ritüeller yoluyla tanrıları memnun etmektir. Iustinus Martyr, paganların tanrılar için uyguladıkları bu ritüelleri eleştirmektedir. Halbuki Hristiyanlar, Iustinus'a göre, paganların aksine, tapınakları dolduran insan biçimli tanrılara çiçek demetleri [πλοκαῖς ἀνθρώπων] ve kurbanlar [θυσίαις πολλαῖς] sunmaktan imtina ederler. Iustinus, bu tanrıları burada bir defa daha kötücül iblislerin biçimleriyle özdeş görerek onları Yüce Tanrı'dan ayırmaktadır. Paganlar, tıpkı zanaatkârların [τεχνῖται] yaptıkları gibi, şekil vererek [μορφάω] yarattıkları şeylere tanrı [θεός] demişlerdir. Iustinus'a göre onların bu yaptıkları anlamsız [ἄλογον] olmakla kalmamaktadır; onlar, böylece aslında bir taraftan da Tanrı'yı, yüceliği hiçbir sözcükle ifade edilemeyecek [ἄρρητον] olan Tanrı'yı, aklın alamayacağı yüce formdaki [μορφή] Tanrı'yı aşağılayan kimselerdir [ὑβρεῖ]. Iustinus, işte bu nedenle, pagan tanrılarına şekil veren zanaatkârların ahlak ve seviyeden yoksun olduklarını ileri sürmektedir. Öyle ki, onlar, birlikte çalıştıkları kendi kızlarını [τὰς ἐαυτῶν παιδίσκας] bile ayartabilecek [φθειροσιν] düzeyde ahlaksız şahsiyetlerdir [ἀσελεγεῖς εἰσι καὶ πᾶσαν κακίαν]. Tüm bu olumsuzluklardan yakınan Iustinus, pagan âdetlerinin ve pagan tanrılarının bu kötü insanların icadı olduğunu herkese anlatmanın zaruretini vurgulamıştır. Iustinus, paganların, bu adamları tanrılarla ya da tapınaklarla ilişkilendirmelerinin akılsız ve saçma bir davranış olacağının altını çizmiştir (I. Apol., 9).

Iustinus Martyr, pagan tanrılarının aksine, Hristiyanların iman ettiği Tanrı'nın insanlarca takdim edilecek sunulara⁹³ ihtiyacı olmadığı [δέεσθαι] düşüncesindedir. Öyle ki, aslında tüm ihtiyaçları karşılayan [παρέχοντα πάντα] bizzat O Tanrı'dır. O'nun önemli özelliklerinden biri; özü sadece O'nda bulunan [προσόντα αὐτῷ] mükemmeliyeti [ῥσα], ölçülülüğü [σωφροσύνην], adaleti [δικαιοσύνην], hayırseverliği [φιλανθρωπίαν] ve diğer erdemleri [ἀγαθὰ] örnek alan insanları halis kulları olarak kabul etmesidir. Iustinus, kendilerine öğretilen doktrin uyarınca,

⁹³ Paganların tanrılara sunduğu sunuların Hristiyanlık teolojisiyle karşılaştırılması için bkz.: Akalın, 2014b.

Tanrı'nın başlangıçta her şeyi [πάντα] insanlar için [δι' ἀνθρώπους] ve biçimsiz formdan [ἐξ ἀμόρφου ὕλης] yarattığına [δημιουργῆσαι] inanmaktadır. İnsanlar, Tanrı'nın bu yaratma eylemine layık oldukları ölçüde Tanrı katında değer bulacaklardır. Her halükârda, Tanrı'yla birlikte olmak, acıdan ve bozulmadan uzak kalmak demektir [ἀφθάρτους καὶ ἀπαθείς γενομένους]. Bu durumda insan, aklını [λογικός] kullanmak suretiyle, kendisini yoktan yaratan Yüce Tanrı'yı hoşnut etmek amacıyla çaba harcamalıdır. Aslına bakılırsa, Iustinus insanların fitrat gereği bu gerçeği bilmekten çok uzak olmadıklarını [μὴ εἰργεσθαι ταῦτα μανθάνειν] düşünmektedir; onlar, bu öğretiye yatkın varlıklardır [προτρέπεσθαι].

Iustinus Martyr, Paganları, iblislerin kendilerini aldatmalarına, Hristiyanların söylediklerini okumaktan ve anlamaktan onları alıkoymalarına karşı dikkatli olmaya çağırır. Zira ona göre iblisler, Paganları köle ve hizmetkarları olarak tutmaya çalışmaktadır ve rüyalandaki görünüşleriyle, büyüleri dayatmalarla kendi kurtuluşlarına önem vermeyen herkesi etkileri altına alırlarken Hristiyanlar logos'a sıkı sıkıya bağlı kalmalarından ötürü iblislerden uzak kalabilmekte ve kendilerini Tanrı'ya adamaktadırlar (I. Apol., 14).

Iustinus Martyr, aklı başında birisinin Hristiyanları, onların inançları yüzünden ateist olarak göremeyeceğini belirtmektedir. Çünkü Hristiyanlar, evrenin yaratıcısına iman eden kimselerdir. Üstelik Hristiyanların bu Yaratıcı Tanrı'sı, buhurlara, kurbanlara ve içki sunularına da ihtiyaç duymaktan müstesnadır. Hristiyanlar, O'na, en üst düzeyde dualarla şükranlarını sunarlar. İşte, Iustinus Martyr'e göre, tüm bu öğretilerin kaynağı, Tiberius Caesar döneminde (14-37) çarmıha gerilen İsa Mesih'tir. Iustinus, Hristiyanların gerçek Tanrı'yı ilk sıraya, onun oğlu Mesih'i ikinci sıraya, kutsal ruhu ise üçüncü sıraya koyarak onlara taptıklarını söylemektedir. Iustinus'a göre, paganlar ise çarmıha gerilmiş bir adama tapan Hristiyanları deli olmakla suçlamışlardır (I. Apol., 13).

4.2. Felsefeye Dair

Iustinus Martyr, hayatı boyunca pek çok felsefe ekolüyle etkileşim içerisinde bulunmuş, entelektüel bir Hristiyan'dır. Onun bu yönü, eserlerinde de kendini belli etmekte ve Antik Hellen felsefesine ait kavramlar, Iustinus Martyr tarafından etkin bir

biçimde kullanılmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar geçmişte felsefi ekollerden hiçbiri, onun beklentilerine nihai bir yanıt verememiş olsa da bu durum, Iustinus'un söz konusu ekolleri ve felsefeyi Hristiyanlık içinde eritmeye yönelmesine engel olmadığı görülmektedir. Bu açıdan Iustinus, Antik Hellen felsefesinin en önemli öznesi olan logos'un İsa Mesih'in bünyesinde tezahür ettiğini ve ete kemiğe büründüğünü savunur. Esasında onun bu iddiası Yeni Ahit ekseninde temel bulur. Nitekim Yuhanna İncil'i (1:1-4) şöyle başlar:

Başlangıçta Kelam vardı. Kelam Tanrı'yla birlikteydi ve Kelam Tanrı'ydı.
Başlangıçta O Tanrı'yla birlikteydi. Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı.

Logos'un Hristiyanlık inancındaki bu özel konumu, Iustinus'un eserinde de göze çarpar. Iustinus, logos'un, gerçek inançlıları ve kendilerini felsefeye adayanları⁹⁴ geleneklerden⁹⁵ soyutlayacağını ve onları hakikate [**κατὰ ἀλήθειαν**] yönlendireceğini belirtir. Dolayısıyla Iustinus'a göre logos, yanlıştan sakınmayı ve hayat pahasına da olsa doğrunun yanında kalmayı sağlar. Böylelikle Iustinus, logos'u felsefi bir kavramın çok ötesine geçirir ve bu kavramı dinî bir havaya bürüyerek yorumlar. Iustinus, bu noktada odak noktasını tekrar Pagan din adamlarına ve filozoflara çevirerek onların logos ile olan irtibatını test eder (I. Apol., 2).

Iustinus Martyr, kötü ruhların, logos'a sahip olmayanları ayartarak onları kendilerine hizmetkâr kılacaklarını belirtir. Ama o, inançla ve felsefeyle uğraşanların bundan müstesna kalabileceklerine inanır. Fakat Iustinus'a göre eğer inanç ve felsefeyle uğraşan kişiler de diğer akılsızlar gibi geleneği gerçeğe tercih ediyorsa bu onların tercihidir. Iustinus Martyr, çöl soyguncularını örnek vererek onların da güce, fikir ve gerçeklerden daha fazla önem verdiklerini belirtir (I. Apol., 12). Öte yandan Iustinus, İsa'yı kastederek Hristiyanların ise Paganların aksine babası Tanrı olan Logos'tan daha adil ve daha kral bir hükümdar tanımadıklarını belirtir. Herkes babalarının yoksulluğuna, acılarına ve karanlığına doğru çekilirken Logos, onları akli başında hiçbir insanın tercih etmeyeceği bütün işlerden alıkoymuştur. Iustinus Martyr, bu noktada, her yaratılanın mutlak babası ve hâkimi Tanrı'nın oğlu ve elçisi olan İsa

⁹⁴ İnanç ve felsefe birlikte ele alınır. Zira felsefenin merkezindeki logos bizatihi Tanrı'dan gelir.

⁹⁵ Iustinus Martyr, eserde ataların öğretileri [**δόξαις παλαιῶν**] ifadesini kullanmıştır. Öğreti anlamındaki **δόξα**, felsefe alanında da aşına olunduğu üzere olumsuz olarak sanı, temelsiz düşünce veya varsayım da işaret eden bir kelimedir. Dolayısıyla Iustinus Martyr'ın, Pagan Roma geleneklerine olumsuz bir göndermede bulunduğu aşıkardır ki ardından gelen aklın sesini [**ὁ σόφρων λόγος**] ve hakikat aşkını [**φιλαλήθη**], bu geleneğin yani **δόξα**'nın karşısına konumlandırır.

Mesih'in öğretilerini takip ettiklerini ve Hristiyan olarak anılmalarının da buradan kaynaklandığını geldiğini belirtir. Iustinus'a göre O'nun öğrettiği her şey gerçekleşmektedir ve bu da Tanrı'nın işidir (I. Apol., 12).

Iustinus'un Pagan filozofların dahi logos'la irtibat içinde olabileceğini belirtmesi önemlidir. Bu konuda Sokrates'in yaşamını örnek gösterse de sadece Sokrates'le sınırlı kalmaz. **Birinci Apologia**'da Sokrates'in öğrencisi Platōn'a da önemli bir yer ayırır. Nitekim Iustinus'a göre Platōn⁹⁶, Tanrı'ya ve evrenin oluşumuna dair görüşlerini Musa'dan almış ve Tevrat'tan faydalandığını öne sürmüştür⁹⁷ (I. Apol., 59). Dahası Iustinus, Platōn'a ait olan logos'un evrene çaprazlama [**χιασμα**] olarak konumlandığı tezine karşı çıkıp Platōn'un bunu yanlış anladığını, logos'un evrene haç şeklinde konumlanmış olduğunu belirtir. Öte yandan Iustinus'a göre Platōn, **Timaios** adlı eserinde Tanrı'yı, logos'u ve suların üzerinde hareket eden Tanrı'nın ruhunu, yani Kutsal Ruh'u zikrederek teslisi doktrinine yakın bir inancı benimsemiş ve bunda da Musa'dan esinlenmiştir (I. Apol., 59).

4.3. Roma İmparatorluğu'nun Otoritesini Tanımaya Dair

Iustinus Martyr, **Birinci Apologia** isimli eserinin başlangıcında Roma İmparatoru Antoninus Pius'a (138-161) ve Roma Senatosu'na hitap etmektedir. O, burada, dönemin yazarları arasında âdet olduğu üzere önce söz konusu imparatorun şeceresini sıralamakta ve ona hürmetlerini tazim etmektedir. Iustinus'un bu sırada Roma Senatosu'nu "Kutsal Senato" [**ἱερῶ Συγκλήτῳ**] tabir etmesi de önemli bir detaydır. Iustinus, bir sonraki aşamada bu kez kendisinden ve kendi şeceresinden bahsetmektedir. Ardından, kaleme aldığı bu mektubu haksızlığa uğrayan ve zulüm gören [**τὴν προσφώνησιν καὶ ἔντευξιν πεποίημα**] herkes adına yazdığını, kendisinin de bu mağdurlardan birisi olduğunu [**εἷς αὐτῶν ὄν**] belirtmektedir. Iustinus'un kendisini tüm ezilenler için bir tür sözcü olarak betimlemesi ve burada Hristiyan

⁹⁶ Iustinus Martyr'in, Platōn hakkındaki görüşlerini, doğrudan Platōn'un eserlerinden değil; Orta Platonculuk ve Philōn aracılığıyla almış olabileceği ihtimal dahilindedir (Aykıt, 2019, s. 280).

⁹⁷ Iustinus Martyr, aynı Yahudi filozof Philōn gibi Platōn'un, görüşlerini Musa'dan ve peygamberlerden aldığı öne sürer (Aykıt, 2019, s. 281). Ayrıca Apamealı Numenius'un (2. yy) Platōn için "Hellenlerin Musa'sı", "Hellence konuşan Musa" şeklindeki tanımları mevcuttur. Kısaca Musa ve Platōn arasındaki etkileşim, Iustinus'tan başka yazarlarca da ele alınmıştır. Konuya dair bkz.: Aykıt, 2019, ss. 271–283; Öçal, 2017; Kılıç, 2014; Işık, 2017; Erdoğan, 2003.

unvanını kullanmaktan bilhassa imtina etmesi, herhâlde onun henüz ilk anda önyargıyla karşılaşmamak adına izlediği bir strateji olmalıdır (I. Apol., 1).

Hristiyanlıkta, İncillerde de geçen bir “göksel krallık” sözü vardır. Nitekim Iesus, Yuhanna 18:36’da şöyle der: “Krallığım bu dünyadan olsaydı, yandaşlarım, Yahudi yetkililere teslim edilmemem için savaşırıldardı. Oysa benim krallığım buradan değildir.” Öte yandan Iustinus’un döneminde, Paganların Hristiyanlık aleyhine olan tutumlarından biri de göksel krallığın anlamını kavrayamamaları ve bu söylemi Roma İmparatorluğu’na karşı bir tehdit addetmeleriydi. Iustinus Martyr de Paganların hatalı bir şekilde Hristiyanların krallık arayışını [**βασιλείαν προσδοκῶντας**] bu dünyadaki bir krallık arayışı şeklinde yorumladıklarını belirtir. Bilindiği gibi, Yeni Ahit metinlerinde İsa’ya nisbetle zikredilen standart kristolojik tanımlamalardan biri de Mesih unvanıdır. Mesih tabiri, Yahudilerin birçoğunda, I. yüzyılda ve hatta hâlâ günümüzde, siyasî boyutu ağır basan dünyevî lider çağrışımı yapmaktadır. Konu bu açıdan ele alınırsa, İsa’nın (ve o dönemde yaşayan birçok başka tarihsel şahsiyetin) Mesih olduğu iddiası, eski Filistin sahasını o zamanlar yönetmekte olan Romalılarda tehdit algısı oluşturmuştur. Onlar, anlaşıldığı kadarıyla, İsa’yı (ve dönemin başka Mesih figürlerini) kendi yönetimleri için tehdit olarak görmüşlerdir. Nitekim Yeni Ahit metinlerine göre İsa, yönetici Romalıların zihninde oluşan ve İsa’nın Yahudi düşmanlarınca da bilhassa kaşınan siyasî şüpheler nedeniyle infaz edilerek ortadan kaldırılmıştır. Ne var ki, İsa sonrası dönemde İsa’nın seçilmiş bir havarisi olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Paulus, Mesih kavramını farklı bir bağlamda yorumlayarak İsa’nın dünyevî değil göksel bir Mesih, yani hükümdarlığı bu dünyaya değil öteki dünyaya ait bir kral olduğu iddiasını gündeme getirmiştir. Daha önce de söylendiği gibi, Iustinus Martyr, Paulusçu yazarlar arasındadır. Bir başka deyişle, ona göre de İsa’nın Mesihliği onun dünyevi krallığına işaret etmemektedir; fakat Mesih, göksel bir hükümdardır. Nitekim Paulus sonrası dönemde kaleme alınan ve havari Yuhanna’ya atfedilen dördüncü İncil’de, İsa’nın ağzından, “Krallığım bu dünyadan olsaydı, yandaşlarım, Yahudi yetkililere teslim edilmemem için savaşırıldardı. Oysa benim krallığım buradan değildir” (18:36) şeklinde bir ifade nakledilmiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla bu bağlamdaki tartışmalar Iustinus’un yaşadığı 2’nci yüzyılda da yer yer gündem konusu olmayı sürdürmüştür. Bu itibarla, paganlar, belki “göksel krallık” mefhumunun anlamını kavrayamadıkları için veya belki de dünyevî krallık söylemi daha fazla işlerine geldiğinden, Hristiyanlar hakkında, onların dünyevî bir

krallık peşinde oldukları şayialarını yaymışlardır. Iustinus ise burada mensubu olduğu Paulusçu geleneğin kabulünü sunmuştur. Ona göre, ölüm cezasına çarptırılacaklarını bildikleri hâlde kendilerinin Hristiyan kimliğini korkusuzca açıklayanlar, dünyevî değil göksel krallık peşinde olan kimselerdir. Iustinus’a göre, dünyevî krallık peşinde koşan bir insanın öldürülmek için Mesih’i, yani aslında kendi Hristiyan kimliğini inkâr etmesi ve bu sayede dünyevî ölümden kurtulması çok daha makûl olurdu. Zira ölüm, dünyevî krallık kurmak isteyenlere fayda değil zarar getirecek bir aşamadır. Nitekim Iustinus’a göre, Hristiyanlar fâni hayatı önemseyen kişiler değillerdir; ölüm, onlara göre, herkes tarafından ödenmesi gereken bir borçtur [τοῦ καὶ πάντως ἀποθανεῖν ὀφειλομένου] (I. Apol., 11). Dolayısıyla, Iustinus, Mesih’i ve Mesih’e inananları “göksel krallık” mefhumuyla özdeş görmektedir.

Iustinus Martyr, Hristiyanların dünyevî iktidarlara karşı tutumlarını netleştirmek amacıyla Hz. İsa’ya nisbetle İncil metinlerinde de zikredilen bir cümleye atıfta bulunmaktadır. Bu cümle, “Caesar’ın hakkını Caesar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya verin” şeklindedir (Markos, 12:17). Iustinus’a göre, İsa, burada, Hristiyanlara, pagan yöneticilere bile itaat etmeyi öğütlemiştir. Bir başka deyişle, amacı zaten göksel krallıktan pay almak olan Hristiyanların, herhangi bir sebeple Roma yönetimine baş kaldırmak gibi bir amaçları bulunmamaktadır (I. Apol., 17).

4.4. Roma İmparatorluğu’ndaki Adalet Sistemine Dair

Iustinus Martyr, adalet konusunda söze, “Hristiyan” unvanının 2’nci yüzyılda pagan dünyada yarattığı ön yargılara ve suçlamalara [ὑποπίπτω] dikkat çekerek başlar. Böylece Iustinus, dindaşlarının şüpheli ve tehlikeli koşullar altında bulduklarını ifade etmiş olmaktadır. Ne var ki, ona göre, Hristiyan unvanına yönelik yegâne olumsuzluk, paganlarca bu unvana yüklenen anlamlardan neşet etmektedir. Halbuki Iustinus, Hristiyan unvanı nedeniyle yargılanmaları sebebiyle kendilerini “en mükemmel insanlar” şeklinde takdim etmektedir. Zira o, bu takdimi küçük bir sözcük oyunu yaparak mümkün kılmaktadır: O, “Mesih” anlamındaki **khristos** [χριστός] sözcüğünü “mükemmel” anlamındaki **khrestos** [χρηστός] şeklinde değiştirerek zikretmektedir.

Iustinus, şayet taşıdıkları Hristiyan sıfatından dolayı Paganlar tarafından suçlu bulunmaya devam ederlerse onlara affedilmek için yalvarmayacaklarını, masum olmalarına rağmen cezalandırılırsa da bunun vebalinin Paganların üzerinde olduğunu savunur. Nitekim Iustinus'a göre sadece isimden yola çıkarak övgü ya da yergide bulunmak anlamsızdır. Fakat Iustinus, Paganların normalde suç kanıtlanmadan ceza uygulamadıklarını, ama iş Hristiyanlara gelince "khristos" ismini onların suçlu sayılmaları için tek başına yeterli kanıt kabul ettiklerini ileri sürer. Dolayısıyla, ona göre aslında cezalandırılması gerekenler, sadece Hristiyanlara yönelik mesnetsiz suçlamalar yöneltenlerdir. Iustinus Martyr burada daha önce yaptığı kelime oyununu tekrarlayarak kendilerinin Hristiyan [**Khristianos**] olduklarını ve mükemmel olana [**Khrestianos**] nefret duymanın doğru bir eylem olmayacağını öne sürer. Ardından bir örnek verir. Bu örneğe göre Hristiyan olmakla suçlanan biri, eğer bu suçu inkâr ederse delil yetersizliğinden [**μηδὲν ἐλέγχειν ἔχοντες**] dolayı aklanmakta; ama başka birisi kendisinin Hristiyan olduğunu itiraf ederse [**ὁμολογήσει εἶναι**] o da bundan dolayı cezalandırılmaktadır. Oysa Iustinus'a göre adalet, Hristiyanlık olduğunu inkâr edeni de kabul edeni de yaşamları ve eylemleriyle değerlendirmeyi gerektirir. Iustinus, Mesih'in öğretisiyle yetişenlerin onu inkâr etmemeleri ve diğerlerine de bu yönde cesaret vermeleri sebebiyle kötü niyetli kişiler tarafından gelişigüzel olarak her daim dinsizlik ve günahkarlıkla suçlanabileceğini belirtir ve bunun haksızlık olduğunun altını çizer. Dolayısıyla kendilerinin değil, fakat kendilerini suçlayanların [**τοὺς κατηγοροῦντας**] zararda olduğunu, dolayısıyla onlardan şikayetçi olmadıklarını belirtir (I. Apol., 7)

Iustinus, bu örnekte, kullandıkları isim ve giyim kuşam istisna olmak kaydıyla felsefeyle hemen hiçbir ilgisi bulunmayan kimselerin, kadim fikirlere ve öğretilere sahip gerçek düşün insanlarıyla birlikte, onlarla tek bir isim altında filozof [**φιλόσοφος**] diye tanımlandıklarını söylemekte, daha doğrusu bu durumu eleştirmektedir. Iustinus'a göre, bu filozoflardan bazısının öğretisi ateizmdir. Iustinus Martyr, söz konusu bu filozoflardan bazılarının öğretisinin ateizm olduğunu savunur. Yani Hristiyanlara yönelik getirilen en ağır suçlamalardan birini filozoflar işlemekte, fakat aynı tepkiyle karşılaşmamaktadırlar. Yine Paganların arasından Zeus'un kendi ailesiyle yaşadığı ahlak yoksunu hayatı [**ἀσελγής**] hicveden şairler çıkmıştır. Paganların söz konusu şairlere yönelik gösterdikleri tepki ise sadece onların anlattıklarına gülmek olur. Doğal olarak Iustinus Martyr, burada Paganları iki

yüzlülikle suçlar ve onların bu filozof ve şairleri eylemlerinden dolayı cezalandırmaları, baskı altına almaları bir yana, onları ödüllendirdiklerini, şeref payeleri verdiklerini ileri sürer (I. Apol., 4).

Iustinus Martyr, aynı zamanda ateizm konusunu da detaylandırır. Ona göre bu suçlama, günahtan uzak durmaya kendini adanmış ve ateist fikirleri desteklemeyen Hristiyanlara yabancıdır. Fakat Paganlar, yönelttikleri suçları araştırmadan, akıl dışı bir çılgınlıkla ve kötü iblislerin⁹⁸ [δαίμονες φαῦλοι] yönlendirmesiyle yargısız infaz yapmaktadırlar.

Iustinus Martyr, paganlar tarafından Hristiyanlar hakkında ileri sürülen “tanrılara karşı saygısızlık” ithamlarına da ilginç bir açılım getirmektedir. Ona göre bu tür bir saygısızlığı yapanlar aslında bizzat paganlardır. Zira onlar, farklı hayvanlara ve varlıklara taparak aslında birbirlerinin ilahlık yargısına saygısızlık yapmaktadırlar. Ne var ki, onlar bunu görmezden gelmekte, “farklı ilaha tapım” olgusunu sadece Hristiyanlar özelinde suç derecesinde değerlendirmektedirler. Hristiyanlar, bu doğrultuda, ölümlere içki ve yağ, heykellere de çelenk ve kurban sunmadıkları için “saygısız” addedilip ceza görmektedirler. Iustinus’a göre, paganların bu davranışı açıkça çifte standarttır (I. Apol., 24).

Iustinus, Hristiyan olduğunu iddia etmekle birlikte bu dinin öğretilerine uygun yaşamayanların paganlarca cezalandırılması gerektiğine inanmaktadır (I. Apol., 16). Oysa ki Iustinus, öncesinde, kendilerini ele veren Paganlardan dâhi şikayetçi olmayacaklarını belirtmişti (I. Apol., 7). Bu durum, Iustinus’un, Paganlara lâıyk görmediği cezayı, Hristiyan olduğunu söylese de Hristiyanlık anlayışları Iustinus’un benimsediği Paulusçu ekolden farklı olanlara lâıyk gördüğünü göstermektedir. Diğer bir deyişle, Iustinus, Pagan Roma adaletinin, konu Hristiyanlar olduğunda göstermesinden yakındığı ayrımcılığı, yine Hristiyanlık konusunda farklı Hristiyanlık anlayışlarını benimseyen kişilere göstermekten çekinmemektedir.

⁹⁸ İleride de görüleceği üzere iblisten kasıt Pagan tanrılarıdır. Bu kelime esasında ilk olarak tanrı, tanrısal varlık olarak kullanılmakla birlikte Hristiyanlıkla beraber kötü ruhu tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu ayrım doğal olarak Iustinus Martyr’in eserinde de karşımıza çıkar. Bununla beraber şeytanın iblis (daimōn) ile karıştırılmaması gerekir. Şeytan bir tane, daimōn ise birden fazladır (Fathers & Clark, 1866, s. 11).

4.5. Öte Dünya Anlayışına Dair

Öte dünya anlayışı Hristiyanlık için ayrı bir öneme sahiptir. Zira Hristiyanlar, Mesih'e tanıklık etmekle ölümü yenmiş olacaklarını ve ölümün kendilerini nihai kurtuluşa, Tanrı'nın Krallığı'na ulaştıracağını düşünürler. Fakat ölümün bir diğer önemli özelliği, yeryüzüyle kıyaslanamayacak ve asla şaşmayacak adaletin öte dünyada sağlanmasıydı.

Iustinus Martyr **Birinci Apologia** adlı eserinde ilahi adalet temasına değinir ve ilahi adaletin Hristiyanlar nezdindeki bu dünyadaki adaletten üstün olan mükemmel yanını vurgular. Diğer taraftan Paganların söz konusu bu temayı ne kadar anlayabildikleri tartışmalıdır. Zira paganlar açısından ölüm öteki kavramı, o zamanlar sıradan halkın pek de ulaşamadığı edebî ve felsefî içerikli literatürde kendini göstermiştir; üstelik bu kavram, yaşanılan dünya odaklı bir karaktere sahiptir (Tek, 2002, s. 125). Bu itibarla Iustinus Martyr, paganlarca farklı anlaşılan bir mefhum olarak öte dünya ve ilâhî adalet kavramlarını kendi eserlerinde özellikle ön plâna çıkararak Hristiyan kimliğini Hristiyanların bu kimliği sahiplenmeleri özelinde ele almaktadır. Iustinus, Hristiyanların hiçbir koşul altında kendi kimliklerini inkâr etmeyeceklerini ileri sürmektedir. Zira o, Hristiyanların, her şeyin Babası ve Yaratıcısı olan Tanrı'nın [τῆς μετὰ θεοῦ τοῦ πάντων πατρὸς καὶ δημιουργοῦ διαγωγῆς] yanında ve O'nunla birlikte saf tutabilmek adına bunu zaruri gördüklerine inanmaktadır. Iustinus Martyr, Hristiyanlığa ilişkin bu kabulü noktasında da felsefe alanından bir karşılaştırma imkânı yaratmaktadır. O, Hristiyanların inandıkları bu saf ve sonsuz ilâhî yaşamı [αἰωνίου καὶ καθαροῦ βίου], Platōn'un "öte dünya öğretisi" ile mukayese etmektedir. Çünkü Iustinus, Platōn'un, kötü insanların Minos ve Rhadamanthus tarafından cezalandırılacakları yönünde bir inanç taşıdığına kânidir [κολάσειν τοὺς ἀδίκους]. Iustinus'a göre bu nokta önemlidir; çünkü Mesih'in yapacağı da tam olarak budur [αὐτὸ πρῶγά]. Şu farkla ki, Platōn'a göre cezalandırma bin yıllık bir süreci [χιλιονταετῆ περίοδον] kapsayacaktır; Mesih'in cezalandırması ise ebedî [αἰώνιος] olacaktır. Iustinus, bunun hemen sonrasında paganların düşüncelerine karşı umursamaz bir tutum takınmaktadır. Zira o, Mesih'in ebedî cezalandırmasının paganlarca makûl bulunmaması [ἄπιστον] durumunda, bunu Hristiyanlığın iç meselesi gibi takdim etme eğilimindedir. Bir başka deyişle, burada paganları ilgilendiren bir husus yoktur (I. Apol., 7).

Iustinus Martyr, cennetin krallığına kimlerin girip kimlerin giremeyeceklerine ilişkin kendi görüşlerini de anlatmaktadır. Ona göre, Mesih'e içtenlikle bağlı olanlar cennete gireceklerdir; sözde Hristiyanlar ise özlere itibariyle riyakâr olduklarından bu ayrıcalıktan yoksun bırakılarak ebedî ateşe gönderileceklerdir.

Öte dünya söz konusu olduğunda akla gelenler ölümden diriliş ve ölümsüzlük temalarıdır. Iustinus, herkes için geçerli olan ölümlü düşünmemenin kötüler için bir nimet olduğuna değinir. Böylelikle yargılanma gibi bir dertleri de olmayacaktır. Oysa ölümlü gerçektir ve Paganların, kötü insanlar için ebedi ceza anlamına gelen bu gerçeği göz ardı ettiklerini söyler. Iustinus, Paganlara öte dünyanın gerçekten de var olduğunu ispatlamak için onların benimsediği kaynakları da örnek göstermekten çekinmez. Nitekim büyücülük, rüya okuyuculuğu, ruh çağırmalar, Amphilocheus, Dodona, Pytho gibi kahinlerin kehanetleri, Empedokles, Pythagoras, Platón, Sokrates ve Homeros gibi yazarların eserlerinin ölüm ötesinin var olduğuna dair kanıt sunduğunu belirtir. Iustinus Martyr, Paganlardan, onların bu sayılan eserlere verdikleri önemi kendilerine vermelerini ve bu önemi daha az değil, daha fazla vermelerini ister. Çünkü bu eserlerde geçtiğinin aksine Hristiyanların inancında ölümlü öte dünyada tekrar kendi bedenlerini alacaklardır ve Tanrı indinde hiçbir şey imkânsız değildir (I. Apol., 18).

BÖLÜM V

SONUÇLAR

Iustinus Martyr, yaklaşık 100 yılında gözlerini açtığında, karşısında mistik dinler, felsefi ekoller ve etkisi giderek azalmakta olan Olumpos tanrılarıyla dolu karmakarışık bir dünya bulur. Iustinus, o karmakarışık dünyada Hristiyanlığı seçen ilk isim olmasa da mistik dinleri, felsefi ekolleri ve Olumpos tanrılarını Hristiyan bakış açısıyla son derece kapsamlı bir şekilde yorumlayan bildiğimiz ilk isim olarak kayıtlara geçer.

Iustinus Martyr, iyi yetişmiş bir entelektüel olarak Paulusçu bir Hristiyanlığı benimser. Kendisini Hristiyanlığın Paulusçu yorumuna iten etkenler net değildir. Ama bir **gentile** olması ve Platōn'un etkisinde kalması, onu Paulusçu yoruma iten etkenler olarak değerlendirilebilir. Esasında Iustinus Martyr'in önemi, onu, yeni bir dinin, daha da yeni olan Paulusçu yorumunu felsefi zemin üzerinde kurgulaması ve böylelikle kendinden Hristiyan entelektüellere örnek olmasından ibaret değildir. Iustinus Martyr bize, şayet Paulusçu yorumu kazırsak altından Yahudi geleneğinden çok Antik Hellen kültürünün çıkacağını göstermesi açısından da önemlidir⁹⁹.

Iustinus Martyr, paganların inandıkları tanrıların aslında birer **daimōn** olduğunu söylemiştir. Iustinus'a göre daimōn'lar, insanları hem kendilerinin birer tanrı olduğuna inandırmış hem de çarmıh rivayeti hariç İsa ile ilgili havadisleri, çarpıtarak ve kendilerine uyarlayarak anlatıp insanları yanlış bir inançlara sevk etmişlerdir. Dolayısıyla Iustinus'a göre Hristiyanların inandığı Tanrı, insanların, doğüstü güçler tarafından yanıltılarak kitleler hâlinde sahte inanışlara sapmasına izin vermektedir. O hâlde, bu görüşü tersinden ele almak ve aynı duruma Hristiyanların da düşebileceğini varsaymak mümkün hâle gelmektedir.

Iustinus'a göre insanları inançlarından dolayı değil; ama işledikleri suçlardan ötürü yargılayacak bir adalet sisteminin kurulması elzemdir. Fakat o, bunu yaparken Paulusçu ekolden farklı düşünen Hristiyanların kaderini, yine kendisinin iddiasına

⁹⁹ Benzer bir görüş, Philōn için de dile getirilebilir

göre Hristiyanlar özelinde insanları inançlarından dolayı ayıran Antik Roma yargısına teslim etmektedir. Fakat Iustinus'un adaletle ilgili emin olduğu ve Platoncu anlayışta da karşımıza çıkan nokta, gerçek adaletin ahirette tecelli edeceğidir.

REFERANSLAR

- Adam, B. (1998). Hıristiyanlık ve diğer dinler. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (ss. 358–364). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanlik#6-hiristiyanlik-ve-diger-dinler>
- Adıbelli, R. (2018). Candida R. Moss. The Myth of Persecution: How Early-Christians Invented a Story of Martyrdom. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59(1), 365–379. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001496
- Akalın, K. H. (2009). Mitra efsanelerinin ve mucizelerinin Hıristiyanlık üzerindeki etkileri. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 17, 1–17. <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423868262.pdf>
- Akalın, K. H. (2014a). Hıristiyanlığa aktarılmış ritüeller olarak İsis kültüründeki vaftiz ve günah çıkartma ayinleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 41–76. https://www.academia.edu/37103531/HIRİSTİYANLIĞA_AKTARILMIŞ_RİT_ÜELLER_OLARAK_İSİS_KÜLTÜNDEKİ_VAFTİZ_VE_GÜNAH_ÇIKARTMA_AYİNLERİ?email_work_card=reading-history
- Akalın, K. H. (2014b). Yunan-Roma uygarlığında insan-tanrılara tapınma töreni olarak: kilise ekme-şarap ayini. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 129–160. https://www.academia.edu/36503434/YUNAN_ROMA_UYGARLIĞINDA_İN_SAN_TANRILARA_TAPINMA_TÖRENİ_OLARAK_KİLİSE_EKMEK_ŞARAP_AYİNİ?email_work_card=title
- Akalın, K. H. (2016a). Göğün Kraliçesi İsis'in Geri Dönüşü: Hıristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması. *İLTED*, 1(45), 81–107. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/292154>
- Akalın, K. H. (2016b). Mitlerin Yaşamamış İnsan-Tanrılarında İncillerdeki Tek Tanrı-İnsanı Sembolik İsa'ya Geçiş. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 171–223. [http://ifder.igdir.edu.tr/Makaleler/191848649_07_Akalin_\(171-223\).pdf](http://ifder.igdir.edu.tr/Makaleler/191848649_07_Akalin_(171-223).pdf)
- Albayrak, K. (2005). “İznik Konsili öncesinde ve sonrasında Heretik Hıristiyan akımlar”, Uluslararası İznik Sempozyumu, İznik Belediyesi, İznik, Turkey, 5-7 Eylül, s. 103-137. <https://silo.tips/download/esasen-bu-sorunun-tarihi-ok-eskilere-gitmektedir-eflatun-bu-meselenin-zerinde-du>
- Alpaslan, L. (2020). *Anadolu'da Din: Roma Dönemi*. İKSAD Publishing House.
- Andrews, J., Atkinson, C. J., Barnes, S., & ... (2004). *Hıristiyanlık Tarihi*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Arslan, A. (2017). *İlkçağ felsefe tarihi: Helenistik dönem felsefesi: Epikuroşçular, stoacılar, septikler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. <http://offcampus.ihu.edu.tr/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=cab06595a&AN=ihu.0019557&lang=tr&site=eds-live>

- Aşkit, Ç. (2011). *Auspicium et Imperium: Roma cumhuriyet döneminde iç siyaset ve kehanet* [Ankara Üniversitesi].
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/34007>
- Atalay, S. L. (2016). Bir “Batı İcadı” Olarak Din: “Religion” Kavramının Modern Batı’da İnşası. *İnsan ve Toplum*, 6(2), 27–42.
<https://doi.org/dx.doi.org/10.12658/human.society.6.12.M0130>
- Avcı, B. (2000). *Erken dönem Hristiyan teolojisinde logos doktrini* [Marmara Üniversitesi]. <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/7563>
- Avcı, B. (2016). “Aramızdaki Ortak Kelime:” Müslüman-Hristiyan İlişkilerinde Güncel Bir Söz. Yalova Üniversitesi.
<http://offcampus.ihu.edu.tr/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ir00559a&AN=tuda.article.289015&lang=tr&site=eds-live>
- Aydın, M. (1998). Hristiyan İnançları. İçinde *1Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (ss. 345–348). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanlik#3-hiristiyan-inanclari>
- Aykıt, D. A. (2019). *Hristiyanlığın öncüsü olarak İskenderiyeli Philo*. Eski Yeni Yayınları.
- Babadostu, R. (2019). *Provincia Iudea’da Zealot Hareketi* [İstanbul Üniversitesi].
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001511.pdf>
- Baş, B. (2016). Constantine and the Christian Church: The Divine Roles of the Church and the Roman Empire in Eusebius of Caesarea’s De Sepulchro Christ. *İslâmî İlimler Dergisi*, 11(11), 109–125.
http://isamveri.org/pdfrg/D02917/2016_2/2016_2_BASB.pdf
- Bažant, J. (2004). The Death of Bacchus and the Salvation of the Human Soul. Meditations on a Golden Bowl From the Year 1508. *Gedenkschrift Ulrike Horak (P. Horak)*, 511–525.
https://www.researchgate.net/publication/299085890_The_Death_of_Bacchus_and_the_Salvation_of_the_Human_Soul_Meditations_on_a_Golden_Bowl_From_the_Year_1508_In_Hermann_Harrauer_Rosario_Pintaudi_eds_Gedenkschrift_Ulrike_Horak_P_Horak_Firenze_2004_II_pp_
- Biber, B. (2006). *Mitos’tan Logos’a geçiş sürecinde Tragedya’nın Yeri ve Önemi* [İstanbul Üniversitesi]. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/42053.pdf>
- Boyarin, D. (2001). Justin Martyr Invents Judaism. *Church History*, 70(3), 427.
<https://www.jstor.org/stable/3654497>
- Can, A. (2015). *Antik Çağ Sözlüğü*. Sentez Yayıncılık.
- Cayré, F. (2021). *Kilise Babaları’nın tarihi ve doktrinleri*. Literatürk Akademia.
- Çelgin, G. (2011). *Eski Yunanca - Türkçe sözlük*. Kabcacı Yayınevi.
- Ceren, Y. E. (2019). *Provincia Iudea’da Yahudi İsyanları* [İstanbul Üniversitesi].
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET000105.pdf>
- Çiftçi, H. A. (2017). *Bir Hristiyan Apolojist olarak Aziz Justin Martyr* [Süleyman Demirel Üniversitesi]. <http://tez.sdu.edu.tr/Tezler/TS02293.pdf>

- Clark, G. (2004). *Christianity and Roman Society*. Cambridge University Press.
- Copleston, F. C. (1993). *A history of philosophy. Volume I. Greece and Rome*. Doubleday.
- Çoraklı, E. (2008). *Hesiodos'ta Ergon* [İstanbul Üniversitesi]. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/43658.pdf>
- Coulter, C. R., & Turner, P. (2013). *Encyclopedia of Ancient Deities*. Routledge. <https://books.google.com.tr/books?id=sEIngqiKOugC>
- Croix, de Ste. (2006). *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy*. Oxford University Press.
- Darcın, H. (2014). *Athanasius ve İsa Anlayışı (Kristolojisi)* [Sakarya Üniversitesi]. <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/handle/20.500.12619/77605#:~:text=Athanasius%2Cİsa'nın%3B Baba,bir hikmeti olduğunun altını çizer.>
- Demirci, Kürşad. (2018). *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*. Ayışığı Kitapları.
- Demirci, Kürşad, & Kurt, T. (2016). Theosebesler ve Erken Hristiyanlık. *İslâmî İlimler Dergisi*, 11(11), 47–68.
- Demirci, Kürşad. (2019). *Dinler tarihinin meseleleri*. İnsan Yayınları.
- Dürüşken, Ç. (2003). *Roma Dini*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Duygu, Z. (2017a). *Hristiyanlık ve İmparatorluk*. Divan Kitap.
- Duygu, Z. (2017b). İlk İki Yüzyilin Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3(2), 57–81.
- Duygu, Z. (2018). İsa'nın Yeni Ahit'te "Tanrı OĞlu" olarak tanımlanması meselesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59(1), 155–181. <http://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/40572/487517>
- Duygu, Z. (2019). *İsa, Pavlus, İnciller: Hristiyanlık Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı*. Düşün Yayıncılık. [https://www.eskieserler.net/files/mpdf\(593\).pdf](https://www.eskieserler.net/files/mpdf(593).pdf)
- Duygu, Z. (2020). *İnciller güvenilir metinler midir?* Düşün Yayıncılık.
- Duygu, Z., & Akalın, K. (Ed.). (2018). *Kristolojiye Giriş*. Divan Kitap.
- Ellis-Evans, A. (2019). Iliön and its Contexts. İçinde *The Kingdom of Priam*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198831983.003.0002>
- Erdoğan, İ. (2003). Felsefenin menşeyi ile ilgili görüşler. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 59–74.
- Erhat, A. (2012). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Erhrman, B. D. (2020). *İsa'ya rağmen Hristiyanlık: Hristiyan Kutsal Metinlerindeki Bilinmeyen Çelişkiler*. Eskiyeeni Yayınları.
- Euripides. (2020). *Bakkhalar*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Eusebios. (2011). *Kilise Tarihi*. Chiviyazıları.
- Eutropius. (2007). *Roma Tarihi'nin Özeti*. Kabalcı Yayınevi.

- Fathers, A. D., & Clark, T. (1866). Ante-Nicene Christian Library; Translations of the Writings of the Fathers, down to A.D. 325. *Notes and Queries*, s3-X(261), 524–524. <https://doi.org/10.1093/nq/s3-x.261.524b>
- Faulkner, N. (2017). *Roma: Kartalların İmparatorluğu*. Yordam Kitap.
- Gören, E. (2007). Antik çağ destan geleneğinde ruh ve öte dünya. *Doğu Batı Dergisi*, 40. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Gündüz, Ş. (2005). *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*. Ankara Okulu Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2007). *Hristiyanlık*. İSAM Yayınları. <http://offcampus.ihu.edu.tr/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=cat06595a&AN=ihu.0004107&lang=tr&site=eds-live>
- Gündüz, Ş. (2019). *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*. MilelNihal Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2012). *Yahudilik* (4. baskı). İslam Araştırmaları Merkezi.
- Hansen, W. (2017). *Yunan ve Roma Mitolojisi*. Say Yayınları.
- Harman, Ö. F. (1988). *Metin Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*. Marmara Üniversitesi.
- Hanegraaff, W. J. (2012). *Esotericism and the Academy*. Cambridge University Press.
- Helleman, W. E. (2002). Justin martyr and the “Logos”: An apologetical strategy. *Philosophia Reformata*, 67(2), 128–147.
- Hesiodos. (2019). *Theogonia İşler ve Günler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hillar, M. (2012). *From Logos to Trinity: The Evolution of Religious Beliefs from Pythagoras to Tertullian*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139003971>
- Hoffmann, R. J. (1987). *Celsus On the True Doctrine. A Discourse Against the Christians*. Oxford University Press.
- Hoffmann, R. J. (1994). *Porphyry's against the Christians*. Prometheus Books.
- Homeros. (2008). *İlyada*. Can Sanat Yayınları.
- İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Işık, M. F. (2017). Felsefenin başlangıcına dair olan paradigmayı yeniden düşünmek. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7(3), 47–56. <http://www.jocress.com/DergiTamDetay.aspx?ID=148&Detay=Ozet>
- Jaeger, W. (2011). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. İthaki Yayınları.
- Kalaycı, N. (2014). Daimon'dan eudaimonia'ya: Aristoteles'te mutluluk. *Cogito*, 77, 257–274. https://www.academia.edu/42200225/Daimondan_eudaimoniaya_Aristoteleste_mutluluk

- Katar, Mehmet, Harman, Ö. F., Utku, N. Ş., Hakyemez, C., Yücel, A., Yavuz, Y. Ş., Öztürk, Ö., Düzgüner, S., Kutlu, S., Öztürk, M., Yıldırım, A., Gezer, A., Aydın, H., Özmen, R., Uzun, N., Oruçban, O., Demir, Ş., Büyükkara, M. A., Şahyar, A. E., ... Kuzudişli, B. (2019). Kur'an'da Yahudiler. *Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Yayınları*, 39(4), 452.
- Katar, Murat. (2017). *Hristiyanlığa Kadar Roma'da Din* [Fırat Üniversitesi]. <https://openaccess.firat.edu.tr/xmlui/handle/11508/14791>
- Kaymaz, Y. (2014). *Konstantin ve Hristiyanlık*. Sakarya Üniversitesi.
- Kelly, J. N. D. (1968). *Early Christian doctrines* (4. baskı). A. & C. BLACK.
- Kılıç, C. (2014). Platon'un metafizik terminolojisi ve mağara alegorisinin mistik temelleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(33), 686–702. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/plato-metaphysical-terminology-and-fundamentals-mystical-allegory-of-the-cave.pdf>
- Kızıl, H. (2013). Hint ve İran mitolojilerine göre “Mitra”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10, 26–41. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/116019#:~:text=Mitra%2C antik Arilerin asırlarca inandıkları,İran Arilerinde de devam etmiştir.&text=Mithra olarak isimlendirildiği İran'da,dönemlerde değişik şekillerde ortaya çıkmıştır>.
- Kramer, H., & Sprenger, J. (2018). *Cadı Çekici Malleus Maleficarum* (B. Demir (Ed.)). Artes Yayınları.
- Kurt, T. (2017). *Anadolu'da Hristiyanlığın Erken Dönemleri Theosebes'ler. ayışığıkitapları*.
- Kuzgun, Ş. (2008). *Dört İncil : yazılması, derlenmesi, muhtevası, farklılıkları ve çelişkileri*. Fazilet Neşriyat.
- Lebreton, J. (1910). St. Justin Martyr. İçinde *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/08580c.htm>
- Madrigal, M. (2015). *Kilise Babaları*. Kutsal Kitap ve Arkeoloji.
- Mansel, A. M. (1999). *Ege ve Yunan tarihi* (7. baskı). TTK Basımevi. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=cat03261a&AN=ist.55894&lang=tr&site=eds-live&authptype=ip,uid>
- Massa, F. (2019). The shadow of Bacchus: Liber and Dionysus in Christian Latin literature (2nd–4th centuries). *Religion and Literature*, 93, 219–238. <https://doi.org/doi:10.1515/9783110672237>
- Merrills, A., & Miles, R. (2010). *the Vandals*. Wiley-Blackwell.
- Minns, D., & Parvis, P. (2009). *Justin, Philosopher and Martyr*. Oxford University Press.
- Moseley, N. (1925). Pius Aeneas. *The Classical Journal*, 20(7), 387–400. <https://www.jstor.org/stable/3288939>
- Moss, C. (2013). *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*.

- Moxnes, H. (2003). *Putting Jesus in His Place: A Radical Vision of Household and Kingdom*. Westminster John Knox Press.
- Mushagalusa, T. B. (2008). *John of Damascus and heresiology: a basis for understanding modern heresy* [University of South Africa]. <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/2200/thesis.pdf?isAllowed=y&sequence=1>
- Naudé, J. A., & Miller-Naudé, C. L. (2017). Linguistics and Philology—Separate, Overlapping or Subordinate/Superordinate Disciplines? *joint session of the Linguistics and Biblical Hebrew Seminar and the Philology and Hebrew Studies Section, Society of Biblical Literature Annual Meeting, Boston*. https://www.researchgate.net/publication/322644211_The_Disciplinarity_of_Linguistics_and_Philology
- Nyström, D. E. (2018). *The Apology of Justin Martyr Literary Strategies and the Defence of Christianity*. Mohr Siebeck.
- Öçal, Ş. (2017). Platon'un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 7(1), 65–83. [http://www.beytulhikme.org/Makaleler/111780482_04_Ocal_\(65-83\).pdf](http://www.beytulhikme.org/Makaleler/111780482_04_Ocal_(65-83).pdf)
- Olson, R. (2020). *Hristiyan ilahiyatının hikayesi*. Haberci Basın Yayın Dağ. Turizm San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Öyken, E. (2009). *Roma'da Bacchus Bayramı ve Eskime* [İstanbul Üniversitesi]. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/45801.pdf>
- Öztürk, E. A. (2018). Augustus'un yayılcı politikasının doğası üzerine ; On the nature of Augustus' expansionist policy. *Tarih araştırmaları dergisi*, 37(63), 1–15. <http://offcampus.ihu.edu.tr/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edsbas&AN=edsbas.40BB0841&lang=tr&site=eds-live>
- Patacı, B. (2016). Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik Bir Figür Olarak Asklepios. *Asklepios as a Mythological Figure Between Deification and Demonization.*, 13(2), 154–182. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/267124>
- Plato. (1951). *Phaedo*. The Liberal Art Press.
- Platon. (2001). *Sokrates'in Savunması*. Sosyal Yayınlar.
- Rohde, E. (2020). *Psyche*. Pinhan Yayıncılık.
- Rüpke, J. (2018). *Pantheon: A New History of Roman Religion*. Princeton University Press.
- Russell, J. B. (2017). *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığa Kötülük Algıları*. Panama Yayıncılık.
- Russell, J. B. (2018). *İblis*. Panama Yayıncılık.
- Saavedra, M. (2015). *The Church of Smyrna: History and Theology of a Primitive Christian Community*. Peter Lang GmbH.
- Şahin, D. (2017). *Roma Mitolojisi*. SD Yayınevi.

- Şahin, E. (2012). *Anadolu'daki Mithras Tapınakları ve Buluntuları* [Hacettepe Üniversitesi].
https://www.academia.edu/5201936/Anadoludaki_Mithras_Tapınakları_ve_Buluntuları
- Şahin, H. (2014). *Tanrı'yı İspatta Klasik ve Çağdaş Teistik Delillerin Karşılaştırılması* [Ankara Üniversitesi].
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/37595>
- Şahin, N. (2018). *Origen (hayatı, eserleri ve Hıristiyan ilahiyatının şekillenmesindeki rolü)* [Ankara Üniversitesi].
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/71826>
- Scheid, J. (2003). *An introduction to Roman religion*. Indiana University Press.
- Şenay, B. (2004). MERKŪNİYYE. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/merkuniyye%0A>
- Sönmez, Z. (2020). Roma Din Anlayışı Bağlamında Hıristiyanların Ateistlikle Suçlanması ve Hıristiyan Apologların Karşı Cevapları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 1902–1935.
https://www.researchgate.net/publication/342581539_Roma_Din_Anlayisi_Baglaminda_Hiristiyanlarin_Ateistlikle_Suclanmasi_ve_Hiristiyan_Apologlarin_Karsi_Cevaplari
- Taylor, L. R. (1977). *Divinity of the Roman Emperor*. Porcupine Press.
- Tek, A. T. (2002). Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm. *Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Anadolu Sanat Dergisi*, 12, 121–148.
https://www.academia.edu/334938/Antik_Literatür_Ve_yazıtlardan_Örneklerle_Roma_Dünyasında_Ölüm
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihi*. İletişim Yayıncılık.
- Tümer, G. (1991). Aslı Günah. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (ss. 496–497). <https://islamansiklopedisi.org.tr/asli-gunah%0A>
- Turak, Ö. (2018). Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu? *Amisos*, 3(5), 481–492. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amisos/issue/41813/504680>
- Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu. (2018). *Temel ilkeleriyle Hıristiyanlık* (2. baskı). Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Üzüm, H. (2016). Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 33–65. [http://sosbilder.igdir.edu.tr/Makaleler/1553133249_03_Uzum_\(33-65\).pdf](http://sosbilder.igdir.edu.tr/Makaleler/1553133249_03_Uzum_(33-65).pdf)
- Vergilius. (2019). *Aeneis*. Jaguar Kitap.
- Wickwire, D. E. (1999). *Yahudi, Hıristiyan ve İslâm kaynaklarına göre Kutsal Kitab'ın değişmezliği (Tevrat, Zebur ve İncil'in tahrif iddialarına karşı bilimsel bir yaklaşım)*. Lütuf Yayıncılık.
<http://www.danwickwire.com/uploads/2/8/1/3/28138977/degismezligi.pdf>

- Yanık, M. (2020). Antik Yunan'da Mitos-Logos İlişkisi: Thales'in Arkhe Sorununa Bakışının Mitos Açısından Değerlendirilmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 269–281. <https://doi.org/10.21733/ibad.667654>
- Yetim, M. (2019). *Kutsal Kitap Eleştirisi*. Fcr Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Yurtsever, A. (2021). Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 1–16.
<http://offcampus.ihu.edu.tr/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=uvt&AN=184541&lang=tr&site=eds-live>

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Mert Aysoysal

İletişim Bilgileri:

Eğitim:

2013 – 2018 Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Lisans, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

2019 – 2021 Din Bilimleri Yüksek Lisans, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye

İş Deneyimi:

2019 – 2021 Teaching Fellow, İbn Haldun Üniversitesi